Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үүнүп эгелээн

ШЫН

№ 105 (15079) ◆ 1993 чылдың июнь 9, среда ◆ Солунга ат салган шагы 21.00. Садар өртээ 4 рубль.

«ЧЕТТИРДИВИС, ЛЮДА!»

Баян-Кол — Кызыл районда улуг суурларнын бирээзи. Ында дөрт магазин, почта салбыры, участок әмнелгези, ийи каат школа, клуб, амыдырал хандырылга комбинады, пекарня ажылдап турар. А мен чүгле хлеб быжырар чер дугайында бижип көрейн.

Хлеб быжырар чер делгем, арыг-силиг. Ында аныяктар ажылдап турар. Оларның ажылы кончуг харыысалгалыг. Байырлалдар, дыштаныр хүнер дивейн, суурнуң чонун хлеб-биле эки хандырып келгеннер. Хлеб быжыркылаының аразында Люда Кыргысты оизалап демдетлекседим. Ажылынга ол кызымак кижи. Люданың быжырган хлевин кижи бүрүзү хейну садып алыксаар. Чүге дизе, оон быжырган хлебтери амданныг, чаагай, шынары эки. Ынчангаш садып алыкчылар: «Четтирдивис, Люда!» деп бо-ла чугаалай бээрлер. Холу чемзиг, аажы-чаңы чазык-чаагай аныяк кыс Людмилага болгаш оон эштериге чеднишкиннерни күзеп, оларның быжыргаңы амданныг хлеви баянколчуларның столунуң кырындан үзүлбес болзун деп йөрээп артым.

Клара НАЙЖАП.
Кызыл район.
Баян-Кол суур.

СААР ИНЕКТИГ САРЛЫКЧЫЛАР

1992 чылдың хай-халавы эрте берген. Багай чүве ыңай турзун, эки чүве бээр турзун! Кежик-чол хенертен келир, хенертен чиде бээр дижип, бурыңгы улус чугаалажыры бо-ла сактып келгилээр мен.

Ынчангаш бедик-чаагай Мөңгүн-Тайганың делгемнеринде сарлык малдың кыштаглаашкыны-даа, чазаглаашкыны-даа агаар-бойдустуң аксырал-йөрээли-биле база сарлыкчыларның карак кызыл күш-ажылының ачызында бо чылын онча-менди, ылангыя тайга-тандыларның бедиктери чүрттүт сарлык малдың чаш төлү кончут-ла менди турарындан Мөңгүн-Тайганың сарлыкчыларының аалдары апрель айла-ла хойтпактай берген, чонуң чугаазы-биле оран-тандызынче чажының чажыпкан шинчилиг дизинзе черле чажыт чок боор. Ынчангаш бо чылдың беш айларының түннелдери-биле «Малчын» будуруулге чернинң хамык сарлыкчыларының эне мурнунда хоочун малчын, сарлыкчы-пенсионер Харлыг-оол Делгер-оолович Салчак чоруп, ам безин 97 бызааны чаңгыс-даа чидириг чокка онча-менди камгалап алды. Хоочунуң кодан сарлыында ам-даа бызаалаар сарлыктар бар.

Хоочун малчындан ол-ла ажыл-агый черинин өске-даа сарлыкчылары дулак чок, эрестиг-ле ажылдап турлар. Чижээ, сарлыкчылар Александр Доржу 71, Сергей Иргит 57 Алексей Шөмбүл 47, Чамзы Дадар-оол 49. Назын-оол Үүлдүм биле Владимир Даржаа 45-45 бызааларны онча-менди доруктуруп алдылар. Сарлык малдын бызаалаашкыны ам-даа үргүлчүлевишаан. Сарлык малдың бызаалаашкыны онча-менди болурга, бүрүнгү тываларның ханы үткалыг мындыг үлегер чугаазын бо-ла сактып, бодап келгилээр мен. «Инектиг кижи тодуг»...

Алыг-Түлүг БЕГЗИ.
Мөңгүн-Тайга район.

АРАТТАР АЖЫЛДАП КИРИПКЕН

Бай-Тайга районнуң Шүй суурда арат болгаш тараачын ажыл-агыйже бо чылын 18 өг-бүле кирген. Оларга тараа өстүрери-биле суггаттыг шөлдерни тускайлап берген. Олар ол шөлдерин суггарын алганнар. Араттар 360 гектар черде тараа культураларын чашкан.

Араттардан аңгыда, совхоз ажылчыннары, башкылар, контора ажылдакчылары, пенсионерлер болгаш оон-даа өске кижилер совхоз девискээринден бичии-бичии шөлдерни тускайлаткаш, тараа болгаш картофельди тарып, олуртып алгылаан. Ында ниитизи-биле 64 өреге 125 гектар шөлдү алган.

Эрткен чылын Чымы Оолактың, Ким-оол Сарыг-Донгактың өг-бүле звенолары кызыл-тас, сула, арбайның багай эвес дүжүдүн өстүрүп ап, районга безин дээре түннелди көргүскеннер.

Бистин совхозтуң девискээринге картофельдиң өлбек дүжүдүн өстүрүп ап болурунуң аргазы бар. Эрткен чылын чамдык өг-бүлелер оон өлбек дүжүдүн ажаап алганы көскү чижек ол-дур.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Бай-Тайга район.
Шүй суур.

ӨРГЭЭ—ДЫШТАНЫЛГА ТӨВҮ

Хандагайтының Культура бажыңының чанында Өргээ аттыг аныяктарның дыштанылга төвү ажыттынган. «Өргээнин» иштин чырык, чараш кылдыр дерип каан, бодунда бичии буфеттиг.

Маңаа чүрттакчы чон профессионал байырлалдарын, төрүттүнген хүннерин, юбилей кежээлерин, ада-иелер үүрү-дарыының хар харлаанын эрттирип ап болур. «Өргээ» ажыттынганындан бээр, аңаа эвээш эвес солун кежээлерни эрттирген. Дыштанылга төвү келген аалчыларын микрофон, хөгжүм, чырык, чылыг-биле хандырар хүлээлгелиг. Төптүн өрээлин стол, сандайлар, аяк-сава-биле дериирин культура киллизи хүлээнип алган.

Дыштанылга төвүн шеверлеп, арыглап, аштап кылырынга «Хараача» театр бөлүүнүң кыстары Клава Слая, Надежда Норбу, Саида Монгуш, Алимаа Донгак болгаш өскелер-даа эки ажылдаанар. Тывынгыр кыстар амгы үеде Культура бажыңынга бичии садыгны ажыдарын планнап, бир өрээлди дерип турарлар. Рынок харылзаазының бо берге үезинде сагынгыр-тывынгыр ажыл-херектерни бүдүрери-ле чүгүла. «Өргээнин» иштинге телевизор, кинодаа көрүп болур, чүгле ол бүтүнү бөлеткеп, тып аары чүгүла боор турар. Дыштанып, байырлаар «Өргээвистин» иштин-даштын чүдетпейн, эт-севин үревейн, камнап, кадагалап эдилээри чүгүла.

Николай ООРЖАК.

Көдээде амыдырал

БОТТАРЫВЫС ХАНДЫРТЫНАР БИС

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың ажыл-агыйлар, өг-бүле бүрүзү аш-чем продуктулары-биле боттары хандыртынарын чедип алыр дугайында чүгүла доктаалын Барлык көдээ Совединиң чүрттакчы чонуң деткип, бо талазы-биле чамдык ажылдарны чоруп турар. Барлыкчылар картофель, ногаа өстүрер талазы-биле алзээн өөренип, арга-дуржулгалыг апарган улус. «Барлык» кооперативтер болгаш арат, тараачын ажылагый ассоциациязының картофель өстүрер кооперативи (удуртукчузу А. Мөөктээр) чыл бүрүде картофельдин болгаш ногааның бедик дүжүдүн өстүрүп келген. Олар бо чылын 40 гектар шөлге картофель олуртур планын күүсеп алганнар. Көдээ Советтиң девискээринде чүрттап турар чүрттакчы чонга картофель олуртурунга 8 га шөлдү аңгылап берген бис. Ында ам суурнуң чүрттакчылары, малчыннар картофелин олуртып турар. Бажыңнарының дашында участоктарда база картофель, ногаа аймаан хөй улус тарын олурткан.

Эрткен чылын биске 10 арат, тараачын ажыл-агыйлыг улус турган болза, бо чылын оларның саны 41 четкен. Араттарның ажыл-ижинге деткимче көргүзер талазы-биле суур чагыргазы, «Барлык» кооперативтер, арат, тараачын ажыл-агыйларның ассоциациязы эвээш эвес хемчеглерин ап келген. Араттарның никти хуралын эрттирип, орта 5 кижи кежигүнүүр түскай чөвүлелди тургускан. Ол чөвүлелдің кол сорулгазы болза, арат ажыл-агыйлыгларның ажыл-ижин башкарар, оларның будүрген продукциязын сайгаржыр, машина-техниканы, күрүнеден алган чөлнин үлежиринге киржир, өске организацияларбиле харылзаа тудуп ажылдаар. Амгы үеде араттарда үш трактор бар, техника эвээш. Ынчангаш ам часкы хову ажылдарының үезинде араттарга машина-техниканы хөлезилеп бээрин организастаан бис. Ол ышкаш моон соңгаар трактор, комбайн, кожуг машиналарын араттар садып алырын дугуруушкан. Красноярскиниң комбайн заводунче бир кижини чоруудун, комбайн садып алырын шиитпирлээн болгаш ону хоочун ..байнер Кувискаалны Күжүгетке бээрин шиитпирлээн.

Арат, тараачын ажыл-агыйлыгларга тараа өстүрери-биле суггаттыг шөлдерни берген. Бо хүннерде араттар 150 ажыг га шөлде тараа культураларын чаштырып тараан. Араттардан хоочун комбайнер Маадыр Сарыглар, аныяктар Борис Сарыглар, Шораан Монгуш, Андрей Ооржак, Достанмаа Саая олар ам хөй га шөлде тараазын бүүрүп чаштырып доосканнар. Тараа үрезини-биле ассоциация араттарга база дузалап турар. Моон мурнунда араттар күрүнеден чаэли, машина-техника алырын район ассоциациязын дамчыштыр ап турган, бо талазы-биле арай чедимче чок болуп турган. Ам ындыг эвес, район чагыргазының коллегиязының шиитпири-биле районга келген (араттарга) чээлини, машина-техниканы тускай хуваалда өзугаар биске дөрт кээрге, бис араттарга үлээр кылдыр дүүгүжүп алган бис.

Араттардан аңгы хууда чүрттакчы чон база бистин ассоциациядан черни арендалап алгаш, тараанны, мал чеми культурадарын тарып ап турар. Барлык ассоциациязындан Кызыл-Мажалык суурнуң, Ак-Довурак хоорайның албан, организацияларды тараа, картофель өстүрери-биле хөй гектар шөлду алганнар. Ам бисте хостуг чыдар шөл барык чок болган.

Чүрттакчы чонну аш-чем продуктулары биле хандырар дээш ам-даа дээштиг ажылдатны моон соңгаар ап чоруудар бис.

Долзатмаа ДАНДАР.
Барлык суур чагыргазының даргазы.
Барыын-Хемчик район.

Республиканың хову-шөлдеринде

МООН ЫҢАЙ ШУУДААР

Республиканың хову-шөлдеринде тарылганы тус-тус ажыл-агыйларның, ниити районнарның үү хире чедире бергенин Көдээ ажыл-агый министерствозундан алганывыс май 31-ниң хүнүнүң медээзи-биле сан-көргүзүглерни көрүп көрээлиңер.

Республиканың хову ажылдыглары тарылганы бо чылын 208409 гектар черге чорудар деп планнаан дээрзин ам база сагындырып каалы. Май 31-ниң хүнүнге чедир ооң 127115 гектарынга тарылганы чоруткан бооп турар, азы— 61 хуу.

Холда кирген ол сан-көргүзүглерни ооң мурнунда хүнерниң медээзи-биле деңнеп көөрге, хуу талазы-биле алыр болза, тарылганы шуудады берген районнарның саны көвүдеп олурар, өйү черле келгени ол. Аяс, чылыг хүн бүрүзүн ажыглап турары чугаажок. Ынчаарга Бай-Тайга биле Барыын-Хемчик районнарның хову ажылдыглары тараа культураларының чаштырылгазын черле мурнады чорудуп турганын солун арыннарынга берип турган медээлеривиске дыңнадып турган болгай бис, ам ук районнарның ажыл-агыйлары ону доозупкан, тараа культураларының чаштырылгазын 100 хуу күүседипкен. Эрзин районнуң ажыл-агыйлары база тараа культуралары чажарын төндүрген бооп турар. Сүт-хөлчүлер доозарының рүзүн ажыглап турары чугаажок. Ынчаарга Бай-Тайга биле Барыын-Хемчик районнарның хову ажылдыглары тараа культураларының чаштырылгазын черле мурнады чорудуп турганын солун арыннарынга берип турган медээлеривиске дыңнадып турган болгай бис, ам ук районнарның ажыл-агыйлары ону доозупкан, тараа культураларының чаштырылгазын 100 хуу күүседипкен. Эрзин районнуң ажыл-агыйлары база тараа культуралары чажарын төндүрген бооп турар. Сүт-хөлчүлер доозарының кырында келген. Оларның соондан Кызыл районнуң хову ажылдыглары чоруп олурар. Оон арткан районнар —80, 70, 50 ажыг хуу чедире берген. Ниитизи-биле алыр болза, тараа культураларының чаштырылгазын республиканың ажыл-агыйлары 80 хуу чедирипкен, а эрткен чылдың ол-ла үезинде ол көргүзүг — 90 хуу турган-дыр.

Мал чеми культураларын чаштырылгазы кандыгыл? Ону бо чылын 73105 гектар черге тарыырын планнаан, май 31-ге чедир 19559 гектарга чаштырылганы чоруткан, азы 27 хуу, эрткен чылдың ол-ла үзүнде ол талазы-биле көргүзүг— 36 хуу бооп турган. Тараа культураларының чаштырылгазын доозупкан ажылагыйлар ол ажылды шуудады бөөр, бар күштү олче мөөннептер. Ажылды шөйүп туруп бербезинге олар сонуургалдыг болгайлар.

Ынчаарга картофель, ногаа тарылгазы кандыгыл? Картофельди 1435 гектар черге олуртуру көрдүнген, ооң 704 гектарында картофель бо хүннерге чедир олуртунган. Ногаа олуртулгазы арай обжум чоруп турар. Ону колдуундала Кызыл районнуң, Каа-Хем, Таңды, Улуг-Хем - районнарның ажыл-агыйлары шуудады берген. Планнаан кааны-биле ногаа аймаан бо чылын 370 гектар черге тарыыр кылдыр көрдүнген, амдыызында ооң 77,4 гектарында ногаа тарыттынган.

Вера КУУЛАР.

«Саянның» малчыннарында

ТУСКАЙ КОДАНГА ХҮЛЭЭТКЕН

Бии-Хем районда «Саян» совхозтуң хойжуларының көргүзүглери эрткен чылдыңнан элээн эки түннелдиг болган. Ажыл-агыйның мурнакчы хойжузу Ужар-оол Хомушку малын кыштан хүр-менди ажырып, төрүүр 100 хойдан-на ол хире хураганны бүрүн камгалап алган.

Хойжулар тускай эртемниглер-биле кады хураган үзүлдезин эгелей берген. Ужар-оол Хомушку 300 ажыг хураганны тускай кадарчыга хүлээдип берген. Малчынның үзүп чоруткан хураганнарының күш-денгели эки. Бир хураганның дириг деңзизи 22-25 килограмм болган. Хойжу ам Кара-Сугда чайлаанче көжерингге белеткеп турар.

Бо чедишкиннериң үндезини болза, ажылга харыысалгалыг болуп, малдың ажаалда, чемгерилгезин зоотехникиг чурумнар ёзугаар чорудуп келгенинде.

Ол-ла совхозтуң мурнакчы хойжуларының бирээзи Мөңге Картас он беш чыл дургузында малчыннап ажылдаан, сөөлгү 5-6 чылда эки көргүзүглерлиг болуп келген.

Малчынның коданында 280 хой оолдапкан. Ол ынча хураганны онча алган. Төрүүр хойлары ам-даа бар. Малдың чаш төлүп хорамча чок камгалап алырынга кадайы Сарыг-кыс Картастың киирип турар үлүү улуг. Хойжунуң коданында хураганнар семис-шыырак. Бо хүннерде Мөңге Хертековичиниң өг-бүлези чайлаанче өже берген. Аңаа ол малын эки семиртип алыр сорулганы салган ажылдап турар.

Киим-оол ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

ТӨӨГҮЛҮГ ЧЕРНИҢ ХОЙЖУЗУ

Сүт-Хөл районда «Алдан-Маадыр» совхозтуң бүгү ажыл-ишчилери алдан дургүннар деп адаткан тура халыкчыларның чүс он чыл болур байырлалын төлептиг күш-ажылчы белектер-биле өткүүр даәш, бо хүннерде улам күжениишкиннинг ажылдан турарлар. Төрээн чернинң Оргу-Шөлге улуг байырлал эртеринге сорук киргеи малчыннарның бригадалары бо чылын чүске онааштыр сезеи беш баш хураганны онча-менди алган.

Бо ажыл-агыйның хойжузу Лопсан оглу Ооржак Маадыр-оол кыштаглаашкынны эки эрттирген. Чүске онааштыр 110 баш хураганны алган Василий Сарыглар, Шолбан-оол Ооржак, Өктек-оол Монгуш болгаш оон өске-даа чээрби ажыг малчын чүс хойдан-на 80-ден чүс баш чедир хураганнарны алган. Совхозта чылгычылар, сарлыкчылар база чедишкиннерлиг.

Оргу-Шөл, Кара-Даглар дээр төөгүлүг черлерде малчыннар бедик көргүзүглерлиг. Чингир ногаан сиген үнген ол делгемнерде аныяк хойжу Ымый-оол Монгуш (чурукта) бо чылда база бир мактаалдыг ишчиге санаткан, Аалга баргаш ооң чугаазын дыңнадывыс:

— Шериг албанын эрттиргеш, ада-немниң кадарган хойларын малдан эгелээн мен. Хойлар одарладыр черивис бо алды адыр баштыг Кара-Даглар бо-ла болгай. Моон аар ийинче хойлар ажа бээр. Ооң ындыы талазы кадыр, немдик чер. Ол сыныы куду малды кадарганы, кадыр-каскак Ак хемниң суун ижиртип алыр. Ол хемни көвүүрүлер-биле кешкеш, ындында дагларже-даа малды одарладып болур. Бистин хоочун малчыннарывыс хүнезиннеиин алгаш, каш хондүр малын одарладып чоруп семиртир үлүс-ла болгай. Мен база ынчаар ажылдаарынче киирер деп тур мен.

Арыг чаагай агаар-бойдустуг бо оранга хойлар кадарып чоруурга, магалыг-ла. Бо ажылымдан салдынмас боор мен. Чамдык черлерниң аныяк оолдары Кызыл хоорайда ажыл чок, үлүстүн карманын, барбаларын үжеп чорып турар дээр-дир. Корум-чурум чогу-биле боттарының ат-сывын бужартадып чоруур эштерден чаржынар кижи-дир мен деп кагды.

Хоорайлар кезип, тояанчылап чорбайн, ада-иелериңе дузалажып, малдан кадарза, оларның хырыы тодуг, эктн бүдүн болур-ла болгай дээн бодалды ол илеретти. Эрхей, ооң оозу кончуг чөп-тур. Билиг-мергежили-даа четчир, шериг албанын база биче сеткиллии-биле эртип каапкан, ёзулуг төлептигленнің бирээзи болза-дыр деп бодаан мен.

Бо аныяк хойжу оол даазы, дунмалары-биле демнежип, ыракта Маанчурскиниң базында чайлагже удавас көжүп чоруптар. Сервин хемнер базында малын семиртир. Хойларны кыргааш, чүүлдаже кинерлер. Менди алган хураганнарын өстүргеш, бир ангы аалга дужаарлар. Амыдырал-чүрттелга ам улам нарыыдаан дээрзин олар биле берген. Рынок ажылын үткүп-хүлээп ап, орулгалыг ажыллаар болгай. Боттарының саар инектери, хойлары, өшкүлери-даа бар. Төөгүде ада-сывы бижиттинген черниң үлүзү төлеп ишчи чүрттаар, салгалдарын ачы-буянныг чоруун уламчылаар деп бо аалдың малчыннары чугаалажып олурду.

Охемчик ОНДАРНЫҢ
сөзү, фотозу.

БОРИС ЕЛЬЦИННИҢ РУСЛАН ХАСБУЛАТОВКА ЧАГААЗЫ

Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин Россия Федерациязының Дээди Совединге, Р. И. Хасбулатовтуң адынга дараазында уткалыг чагааны чоруткан:

«Россия Федерациязының Президентизинин, Россия Федерациязының Чазаанын чорудуп турар реформалар политиказын чүүлүг дээн көрген Бүгү-россиянын бо чылдың апрель 25-те референдумунуң түннелдери-биле холбаштыр база экономиктиг чаартылгаларны улам ынай хандырар сорулгаларга дүүштүр Россия Федерациязының улус депутаттарының Съездизинин, РФ-тиң Дээди Совединиң болгаш оон Президиумунуң референдум түннелдеринге чөрүшкек актыларын эде көөр дугайында саналарны чоруттум.

Экономиктиг реформаны боттандырарын дараазында чүүлдер бергедип турар:

1. «Россия Федерациязында экономиктиг реформаны чорудуп турарының дугайында» Россия Федерациязының улус депутаттарының VII Съездизинин 1992 чылдың декабрь 5-те № 4047-1 доктаалының 1-6 пунктулары.

2. Россия Федерациязының хамаатыларынга Россия Федерациязының улус депутаттарының VIII Съездизинин бо чылдың март 13-те № 4630-1 Кыйгырыы.

3. «Эн Ыраккы Соңгу чүктүң районнарынга болгаш оларга деннештирген черлерге продукцияны (бараанны) чорудуп бээрин хандырар талазы-биле хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының Дээди Совединин 1992 чылдың апрель 4-те № 2661 доктаалы.

4. «Россияның үндүрүг системазынга өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында» Россия Федерациязының 1992 чылдың июль 16-да № 3317-1 Хоойлузу.

5. «Күш-ажыл дугайында» РСФСР-нин Хоойлулар кодексизинге өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында» Россия Федерациязының 1992 чылдын сентябрь 25-те № 3543 Хоойлузунуң 48Б пунктузу.

6. «Чер ажылының банкыларын түргүзар дугайында» Россия Федерациязының Президентизинин Чарлыынын төлевилелинин дугайында» Россия Федерациязының Дээди Совединин 1992 чылдың октябрь 9-та № 3621-1 доктаалының 1 пунктузу.

7. «Улус ажыл-агыйынга санажылгаларны экижидер болгаш будуруулгелериң саң-хөө байдалы дээш оларның харыысалгазын бедидер талазы-биле сонгаарладып болбас хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының Дээди Совединин Президиумунуң болгаш Россия Федерациязының Чазаанын 1992 чылдың май 25-те доктаалы канчаар күүсеттинип турар дугайында» Россия Федерациязының Дээди Совединиң 1992 чылдын октябрь 23-те № 3712-1 доктаалының 2 пунктузу.

8. Россия Федерациязының 1992 ч. октябрь 20-де «Россия Федерациязының Президентизинин «Бүзүредилге өнчүзүнүн (трасте) дугайында» Чарлыының төлевилелинин дугайында» № 3938-1 доктаалының 1 пунктузу.

9. Россия Федерациязының «Кыдыкы Соңгу чүкте болгаш аңаа деннээн черлерде ажылдап болгаш чүрттап турар кижилерге күрүне магалыладларының болгаш компенсацияларының дугайында» 1993 ч. февраль 19-та Хоойлузунуң 4, 5, 32-36 чүүлдери, № 4521-1.

10. Россия Федерациязының «Күрүне пенсияларының дугайында», «Салгаар болгаш белекке бээр чурум-биле дамчыыр эт-көренгиден үндүрүг дугайында» РСФСР-нин Хоойлузунга өскерилгелерни болгаш немелделерни киирерінин дугайында» Хоойлузунуң «2-А», «И», «Л», «М», «Н», «О», «С», «Ц» адаккы пунктулары, Россия Федерациязының «Күрүне казылдарының дугайында», «Будуруулгелерниң эт-көренгизиңден үндүрүг дугайында», «Немелде өртектен үндүрүг дугайында», «Тус-тус кижилерден олча-ажык үндүрүүнүң дугайында» 1993 ч. март 6-да хоойлулары, № 4618-1.

11. Россия Федерациязының 1992 ч. март 6-да № 4613-1 Арга-арыг хоойлужудулгазының үндезиннериниң 10, 11, 26, 28 чүүлдери.

12. «Россия Федерациязының «1993 чылга Россия Федерациязының республика бюджединиң дугайында» Хоойлузунуң 7-ги чүүлү, 12-ги чүүлүнүң 3-кү пунктузу болгаш Россия Федерациязының Дээди Совединин «1993 чылга Россия Федерациязының республика бюджединиң дугайында» доктаалының, 2, 10 пунктулары.

13. Россия Федерациязының «Үндүрүглер дугайында Россия Федерациязының тус-тус хоойлуларынга өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында» 1992 чылдың декабрь 22-де Хоойлузу.

14. Россия Федерациязының Дээди Совединин «Үндүрүг төлевирлерин чымрын болгаш Россия Федерациязының республика бюджединге киирерин хандырар талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалы.

15. Россия Федерациязының Дээди Совединин болгаш Россия Федерациязының Чазаанын «Улус ажыл-агыйында санажылгаларны экижидер болгаш оларның сан-хөө байдалы дээш будуруулгелерниң харыысалгазын бедидер талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглер дугайында» 1992 ч. май 25-те № 2837-1 доктаалы.

16. Россия Федерациязының Дээди Совединин Президиумунуң «Россия Федерациязының Атомнуг энергия талазы-биле министерствозунуң ядроэнергетика комплекизинин будуруулгелеринге бирги эзлчегде банк хандырылгазының дугайында» 1992 ч. июнь 22-де № 3105-1 доктаалы болгаш аңаа 1993 ч. март 1-де № 4585-1 немелде.

17. Россия Федерациязының Дээди Совединин Президиумунуң «Челябинск обласка социал-экономиктиг байдалды быжыктырар талазы-биле хемчеглер дугайында» 1993 ч. февраль 8-те № 4426-1 доктаалы.

Ол ышкаш мээн 1992 чылдың ноябрьның 13-те киргеним «РСФСР-де күрүне пенсияларының дугайында» РСФСР-нин Хоойлузунуң 8 болгаш 17-ги чүүлдеринге өскерилгелер киирер дугайында» төлевилелди Россия Федерациязының Дээди Совединге чугаалажып көөру-биле киирерин дилеп тур мен.

Социал-экономиктиг адыр талазы-биле эн-не хандыр бодап көөрү эрге-хоойлу таарыштырылгазын чедип алырының эргежок чүгүлазынче Дээди Совединиң кичээнгейин үгландырарын күүзээр ийик мен. Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлели — Чазаанын чугаалажып көрүп турар хемчеглерге бюджеттен акшаландырышкын бээринин аргаларының дугайында бодал-туружун тодаратпайн турбаш, Дээди Совединиң хоойлулары болгаш доктаалдары хүлээп алдынмас болур үжүрлүг.

Маңаа холбаштыр тараа дугайында хоойлу амгы бо чылда күштүг кылдыр кииртинген түрүп болбазынче кичээнгей үгландырып тур мен.

Б. ЕЛЬЦИН.
Москва, Кремль.
1993 ч. июнь 5.

ТҮҢНЕЛ ҮНДҮРЕР АЙТЫРЫГ

Сүт-Хөл район чагыргазы коллегия хуралынга районнуң колхоз, совхозтарынга малдың баш санын өстүрер база уксаа ажылын экижидеринин дугайында айтырыгны чугаалашкан. Аңаа Тыва Республиканың уксаажыдыла каттыжышкынының начальниги Н. Д. Балчий-оол киржип, хүн айтырыынга хамаарыштыр дыңнадыг кылган.

Ажыл-агыйларда сөөлгү беш чылдарда малдың баш санының кудулаанын дараазында сан-чурагайлар көргүзүп турар. Районда шээр малдың баш саны 28, бода малдың— 23, чылгы — 8, хаван — 90 хуу кызырылган. Төрүүр 100 башка онааштыр 30-60 аңай, хураганны, 42-54 бызааны ап турганы — удуртукчуларның, мал ажылының түскай эртемниглерининг, малчыннарның ээ-харыысалгазының кудузун, кошкаан көргүзүп турар.

Төрүүр 100 башка онааштыр 80-ден өрү аңай, хураганнарны ап турган малчыннарның саны районга 40-50 кижи чедип турган болза, эрткен чылын чүгле ийи кижи болган, а бо чылын харын 27 хире малчын 80-ден өрү аңай, хураганнарны камгалап ап турар.

Төрүүр малдың баш саны чылдан чылче кудулап турар. 1989 чылда районга 38 мүн төрүүр хой, өшкү, 2736 төрүүр бода мал турган болза, бо чылын 26 муң төрүүр хой, өшкү, 1923 төрүүр бода мал бар азы ниити турар хой-өшкүнүң 48, бода малдың 50 хуузу болуп турар.

Кошкап турар база бир айтырыг — уксаажыдылга ажылы. Ол 1988 чылга чедир чүгээр чоруп келген. Ниитизи-биле 14000 хойну, 600 инекти тарып боозадып турган. Районга 5 сүт-бараан фермаларынга, 11 хойжу бригадаларга тарып боозадылга пунктулары ажылдап турган болза, бо хүннерде чүгле «Алдан-Маадыр» совхозта бода мал тарып боозадыр пункт арткан.

Районнуң ажыл-агыйларында малдан ап турар продукция чылдын-на кудулап турар. Ооң кол чылдагааны — уксаажыдылга ажылының сулазында. Хойдан-на 2 кг. дүк, өшкүден-не 1 кг. дүк ап турган болза, ам 0,700-тен 1 кг. хире дүк ап турар-дыр, ооң-биле кады сүт саалдазының кудулаанын чүү деп тайылбырлаврыл?

Хуралга санал берген чамдык удуртукчулар тарып боозадылганың ажыы чок, ооң орнунга будуруукчу кошкарларны, хуналарны чөп ажыглаар деп чугаалап турдулар. Үреліг малдарның ажаалдазын, азыралын чогуур деннелге чедир тудуп шыдаар ажыл-агыйлар кандыг-ла болду.

Хуралдың түннелинде, доктаалда айыткан хуусаага чедир тарып боозадылга пунктуларын тудуп, дериирин мал ажылының тускай эртемниглерине, ажыл-агый удуртукчуларынга дааскан. Республиканың уксаажыдылга каттыжышкынының талазындан пунктуларга ажылдаар мал тарыыр кижилернин өредилгезин организастаар.

Чан-оол ОНДАР.

ӨДЭЭҢГЕ ТУРГАННЫ — ӨСТҮР

Бо чылдың май айның төнчүзүнде Улуг-Хем районунуң бүгү мурнакчы малчыннары көктүг-шыктыг Чодураада пионер лагериниң баазазынга эрткен кыштаглаашкынны түүнеп, ам хой кыргылдазы, чайлаглаашкын-биле холбашкан сорулгаларны чугаалажып хуралдаан.

Чаңчыл ёзугаар часкаар эртер бо хуралга районнуң бүгү ажыл-агыйларының удуртукчулары, кол зоотехниктери, бригадирлер, чамдык көдээ Совет даргалары, чагырыкчылар олурушкан. Бо хуралдың бир онзагай үүлү — чыылган чон чечек-чимис сүстүнүп чыдар аяңны барык долдур олуруптарының мурнунда оларга аъш-чемни, идик-хепти, оон туржук эм-таны бизин четчири-биле саткан, Лагерь столовязының ханазында чеди чүүн малывыстың бир чамдыызын улгаттыр өнештир чурааш аскылаан. Оларның дап-дап ортузунда мындыг бижик кижини хей-аът, сорук киирер чорду:

«Өөнге киргекни — хүндүлү, Өдээңге турганны — өстүр!»

«Кожуунуң малчыннарынга байыр!» деп каан лозунг— ам бистиң кичээнгейивисте. Чүгле ол эвес. Бо дозунг баарында кылымал база-ла ногаан-сарыг өңнерлиг сценага ыраажылар, танцы-сам, хөөмей-сыгыт күүседилери боттарын солуп, тааланчыг хөгжүм чоок-кавы арыгны дыргыныалдыр тарап турар. Оон туржук, Шагаан-Арыг артистерин Торгалыг, а оларны чодураажылар солаан. Таптыг-ла дал дүүш турда, хурал болдунуң кол ажылын эгелээн, ангаа илеткелди районда тус чер чагыргазының дартазы К. Т. Куулар кылган. Илеткелиниң эгезинде оон чугаалааны болза:

— Частың бо сөөлгү айы— май ай адакталып турда, районнуң көдээ ажыл-агыйларының, түскай эртемнилериниң, малчыннарының чылдың эртер чаңчыл болган хуралын ам бо удаада «Чааты» совхозтуң чердевискээринге эрттирип турардыр бис. 1992-1993 чылдарның кыштаглаашкынын хүр эрттирер даҥш ангаа эргежок чүгүла хемчеглерни болдунар аргазы-биле ап чорутканының түүнелинде, районнуң мал ажылдакчыларының көргүзүглери шупту талазы-биле эрткен кыштаглаашкынга бодаарга, ушчок эки болган. Бо чылдың эрткен айларының саназшкыны-биле алырга, район төрүүр 100 хой, ошкуден ортумаа-биле 70 анай-хураганны камгалап алган. Ниитизи-биле районувуста амгы үеде эрткен чылдың деннелиниден 1014 анай, хураган хөй камгалап алдынган бооп турар.

Үстүнде көргүзүгү совхоз аайы-биле база анализтеп болур. Ылаңгыя «Арыскан» совхозка доктаап көрээлиннер. Мооң мурнунда, тодаргайларга, Мечи чылының кыштаглаашкынының түүнели-биле адаттынган ажыл-агый чүгле районда эвес, харын-даа бүгү Тывага эң-не кудуку чери хой оолдаашкынының талазы-биле эллээн турду. Бодап көрүнер даан: 100-тен 8-ле хураган... Оон ангыда бавык шупту коданнар кодур аарыы-биле аараан турган. Арысканчылар бо чаа эрткен кыштаглаашкында ёзулуг эде тургустунун, багай эвес ажылдааш, малдың чаш төлүн камгалап алыр талазы-биле районда эң-не дээре көргүзүглүг болган. База эрткен чайлаглаашкында хойну каш удаа чүгдуруп, кодурга удур «Ивомен» дээр даштыкы препаратты биилдилиг ажыглаанының түүнелинде аарыгны үзе эмиээн. Бо тодаргай чижек чүүү көргүзүп турарыл дээрге, кажан куш-ажылды шын организастап, ону биилдилиг удуртуп, чурум-сагыылга дээш негелдени күштелдирип, малчын бүрүзү даанган хүлээлгези дээш карак кызыл, шүдүргү ажылдаар болза, кажан, каяа-даа ажыл-иштин кандыг-даа адырынга эки түүнелдерни чедип ал болуруниң аггалары бар дээрзин хереченлеп турар.

Эрткен кыштаглаашкында районнуң малчыннары колдуунда багай эвес ажылдаан деп болур. Ниитизи-биле 26 малчын төрүүр 100 өшкү, хойдан 85-тен 125 чедир анай, хураганны камгалап ап, боттарының кылып чоруур ажылынга бердингенин, куш-ажылчы бедик сагылга-чурумну, ажыл-агыйжы чорукту көргүзүп, өскелерге үлегерчижек болганнар. Оларга «Куш-ажылдың хостуу» совхозтуң хоочун, каш чыл улаштыр эки көргүзүгү чедип ап келген дүржүлгелиг малчыны Фаина Самдан төрүүр 100 хойдан 121 хураганны, Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтан Николай Доржу 100-тен — 109, «Эйлиг-Хем» совхозтуң өшкү кадарчылары Иннокентий Санчы 100 өшкүден 125 анайны, Лама Допий-оол — 122, Никита Монгуш — 104, Михаил Даваа — 103, Партизан Шойдак — 102, Чолдак-оол Кадыр-оол — 100, «Ийи-Талдың» өшкү кадарчызы Кызыл-оол Ондар 122 анайны тус-тузунда камгалап алганнар.

Оон-биле чергелештир чамдык совхозтарның малчын коданнарында кыштаглаашкынның бүгү дуртузунда ажыл-агыйны совхозтуң специалистериниң талазындан мал чеминиң чедирилгезин, кажаа-хорааның септелгезин багай өрүтканындан, чедир организаставаанының түүнелинде база ол ышкаш боттарының ажылынга харыысалга чок болган малчыннар хөй малды өлүрүп, чаш малдың бажын камгалап шыдаваан барганнар. Оон чижээнге Т. Кечил-оол аттыг совхозтан А. Далар-оол төрүүр 100 хойдан 19 хураганны, Г. Аракчаа — 33, А. Сүктер-оол — 37, Торгалыгдаа М. Кунгаа — 36, Ийи-Талдан С. Чечек-оол — 25, К. Чамбаа 44 хураганны камгалаан аттыг бооп, районда эң кудуку көргүзүглерлиг болуп, өскелериң ниити эки көргүзүүн дедир тыртып, көнчүг багай салдарлыг болганнар.

Рынок харызааларыныче кирген бо нарын, берге үеде районнуң ажыл-ижиниң эң кол адыры — көдээ ажылагыйы. Чыл эгезинден бээр эрткен айларда көдээ ажылагый продукциязының кол хевирлерини будуреринн болган оларны күрүнеге садарын кончүг кудулаткан бис. Район эт талазы-биле майга чедир дөрт айларның иштинде күрүнеге ол продуктуну садарын 6 айның планынга деннээргe, үүгле 17,9 хуу күүсеткен. «ҮТКА 25 чылы», «Ийи-Тал» совхозтар чаңгыс-даа тоина эт дужаавааннар. Айыттынган хуусаада районда сүт күүселдезинин талазы-биле планныг онаалда үүгле 21 хуу күүсеттинген...

«Ийи сөс-биле, моон соңгааргы сорулгаларывыс үүл, моон кандыг түүнелди үндүрер ужурлуг бис» деп, Карим Тасович Куулар чугаалааш, бо талазы-биле бодунуң бодалдарын илереткен. Бир-ле дугаарында мал ажылын быжыглаарыныче утланган, ангаа идиг берип болгу деп дээштиг үүлдерни ажыглаар. Ниитиниң малының баш санын көвүдедип камгалавышаан, оон-биле чергелештир сүт бүдүрүлгезинче кичээнгейни салыр, үксаажыдылга ажылын эскижидер. Ажыл-агый бүрүзү төрүүр инектериниң баш санынга санаашкынны өй-шаанда чорудуп, оларның физиологтуг байдалын, малдың кызыраар чоруун болдурбазын кичээнгейге алыр ужурлуг-та ижиртири-биле база өскедаа хереглелдерге арттырып ап турарлар. Хөй инек брунеллез аарыглыг. Ам оларны дужаагаш, садып алыр чаа инектерге чаа кажаа тудуу акша чокка чылбаштаа турупканы чугаа кадында билдинди. 3 миллион рубль оон ханаларын салырынга, дээвиирлээринге үзе-тура чедишкен. Совхоз Улуг-Хаядан ацгыланын турда, хойга чединмээнинден олар бөгүн ийиле кодан шээр малдыг. Бирээзи арта хем-чар кежилдир дөө Эйлиг-Хемден барып садып эккелген ангор анай. Төл бээри элек. Кол зоотехник ол ышкаш совхозта сиген кезер шөлдериң кызызын барымдаалааш, бо талазы-биле боттуг дузадан бо чылын чедирерин район удуртукчуларындан диледи.

Дараазында сөс алган «Ийи-Тал» совхозтуң кол зоотехниги Е. К. Дюсюнов ажылагый 280 инектиг, 190 баш чылгылыг база 7 мун 500 хойлуг дээрзин чугаалааш, саап турар инек бүрүзү ортумаа-биле 6 кг сүт берип турарын база саанчылар чаа хевириниң ажыл төлевириниге киргениниң 8 муң чедир ажылдап ап турарын чыылган чонга дыңнаткан. Бичалзажок ол эвээш: алыр ужурлуг сүт-даа, акша-шалыңдаа. Чижек-норма ёзугаар алыр болза демги сан 6 эвес, а 8 литрге дең болур ужурлуг. Ол ажылдың деннелиниң бедивейн турарын мурнунда борта сүт-бараан фермазы турбаныдан, ол талазы-биле арга-дуржулга мөөңнеттиниңээни-биле зоотехник тайылбырлаан. База Ийи-Талдың малчыннары шалынын ай санында доктаамал ап турар. Бо ажыл-агый акшаны үргүлчү берип турарын айтыры артык эвес боор. Ол өөрүнүг чорду.

«Арыскан» совхозтуң аргадуржулгалыг хойжузу Очур-оол Монгушович Мунзук малчыннар өмүнээзинден сөс бээрин дилээн:

— Бодум пенсия назыны чоокшулай бердим. Үргүлчү төрүүр хой кадарып келдим. Ам хураган алгаш, үш чыл болдум. Холдарым чүстери аарыыр апарган, ынчангаш дилээн кижи мен. Хол, буттарым багай хирезинде бо чылын оларымны төрүдер ужурга база таварыштым. Улут улуска малчынна дээш баарга — меңээ пенсиям чедер дээр, а аныяктар кылбаан ажылым дээш ынаашпас. Ам канчаар, сүт көргенде, бызаа сүүжү чүве дээр. Дунгужун төрээн хоюмнуң 100 бажындан ынча хураганны онча-менди камгалап алдым. Хоюм кодурлай бээрге, район эмчилери 2 катап сыыртган, ам анаа тур. Дунгужун төрүүр хойдан ынча хураганы алырла кижи алыр дээрзи шын. Бир-ле дугаарында, күзүн чаза семиртип алыр херек. Хамыктың сөөлүнде бүгү чүве болундан хамааржыр чорду. Даанган ажыл дээш харыысалга биле чүткүл, кижиниң кызымаа бо үш бүрүн аайлашкан турар ужурлуг, ол-ла.

Малчыннар биле удуртукчулар хой кыргылдазының үезинде негеттинер дузадан эгелээш, сүт кудар бидоннарга чедир четчелээрин, өдек-кыштагларны дарый электрижидерин, аараан малдарта оът-сиген хайындырар дуза чедирерин нептередирин, оларга оода чайгы аржаан, курорт үезинде түр-даа бол, дыштанын эмиедир арганы бээр дээн чергелиг айтырыгларны хуралга болгаш амыхуу байдалга-даа болур-чогуурга-биле шиитпирлеп, дугуржулганы кылганнар. Бистиң республикавыстың, оон иштинде Улут-Хем районнуңдаа ажыл-ижиниң код адыры — мал чүве болганда, бо бүгүден бистиң малывыстың өзүлдези, республикавыстың шыдал-быразы, келир үезин дорт хамааржыр дээрзин оларның медерел биилп турарын хурал үезинде өскерип ордум.

Селип МОНГАЛ.

Мал ажылы—хүннүң кол айтырыы

Сүт-Хөл, Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик районнарда малдың чаш төлүүн баш санын чажырар чорук нептеренгей байдалче шилчип бар чыдар. Олар ону ниитилелге, боттарынга-даа хоралыг деп үвени ожаавастар. Көвей хураган — ол оон районунга, ажыл-агыйынга, ал-бодунга алдар-хүндү, шаңнал-мактал деп үвени билир ужурлуг. Бо чылгы чарыштың түүнели-биле республикага эң дээре көргүзүглери чедип алган боон турар. Район ниитизи-биле 100 хойга онааштыр 86 хураганны камгалап ап, бо талазы-биле районнар чарыжын баштай берген. Кожазында Тес-Хемде байдал база багай эвес. Эрзин, Тестин чер-девискээриниң хөй кезини курраг ховулар эллээн. Оларга көөрде, Каа-Хем, Тожу районнарны аргатайга бүргээни тодаргай. Ол хиреде мында көргүзүг багай. Тожуда бир мун баш азы ийи-ле кодан хой бар. Каз-Хем району 100 баш хойдан үүгле 46 хураганны камгалап алыр аргалыг болган. Мында база хой саны эвээш.

Бо бүгүнү чедип алырда, эр кол үүл малды улам көвүдедип өстүрериниче кичээнгейни углаарындан, ажылды шын организастаарындан хамааржыр дээрзи тодаргай. Маңаа малдың эдержилгезин, тарып бооздылгазын шын чорудары, оон-биле холбашкан бүгү технологтуг дүрүмнерни хажык чокка шын сагыыры кол идигин бээр ужурлуг.

Илеткелди дыңнаан сөөлүнде республиканың Көдээ ажыл-агый яамызының мал ажылының кылдызының эргелекчизи Уйнук-оол Дордумович Төмүр-оол мал ажылының республикада бөгүнгү бэйдалын каксы таныштырган. Бо кыжын малдан чаш төд камгалап алыр ажыл республикада эрткен чылга бодаарга, элээн чогумчалыг. Эң эки түүнелли Эрзин районда чедип алган боон турар. Район ниитизи-биле 100 хойга онааштыр 86 хураганны камгалап ап, бо талазы-биле районнар чарыжын баштай берген. Кожазында Тес-Хемде байдал база багай эвес. Эрзин, Тестин чер-девискээриниң хөй кезини курраг ховулар эллээн. Оларга көөрде, Каа-Хем, Тожу районнарны аргатайга бүргээни тодаргай. Ол хиреде мында көргүзүг багай. Тожуда бир мун баш азы ийи-ле кодан хой бар. Каз-Хем району 100 баш хойдан үүгле 46 хураганны камгалап алыр аргалыг болган. Мында база хой саны эвээш.

Районнуң чагырга даргазының бирги оралакчызы В. А. Хангаев киирилде сөзүнге мал ажылдакчыларының мурнунда туруп турар сорулгаларга делгереңгей доктаагаш, сөс ап үүгле чугаалаары-биле аян бижиткен, күзелдиг кижилер чогун барымдаалааш, баштай «Арыг-Бажы» совхозтуң кол зоотехниги Н. Х. Дөөдекке сөс берип, олудундан тургусту. Ажыл-агыйның төп сүт-бараан фермазынга бир шагда чорааш, саап инектериниң эвээжин эскерген кижи мен. Бөгүн ында 50 инек саап турарын чугаадан дыңнадым. Хүнде кирип турар 590 литр сүттүң 120-зин күрүнеге садып, өскезин чаш бызаалар-даа хереглелдерге арттырып ап турарлар. Хөй инек брунеллез аарыглыг. Ам оларны дужаагаш, садып алыр чаа инектерге чаа кажаа тудуу акша чокка чылбаштаа турупканы чугаа кадында билдинди. 3 миллион рубль оон ханаларын салырынга, дээвиирлээринге үзе-тура чедишкен. Совхоз Улуг-Хаядан ацгыланын турда, хойга чединмээнинден олар бөгүн ийиле кодан шээр малдыг. Бирээзи арта хем-чар кежилдир дөө Эйлиг-Хемден барып садып эккелген ангор анай. Төл бээри элек. Кол зоотехник ол ышкаш совхозта сиген кезер шөлдериң кызызын барымдаалааш, бо талазы-биле боттуг дузадан бо чылын чедирерин район удуртукчуларындан диледи.

Дараазында сөс алган «Ийи-Тал» совхозтуң кол зоотехниги Е. К. Дюсюнов ажылагый 280 инектиг, 190 баш чылгылыг база 7 мун 500 хойлуг дээрзин чугаалааш, саап турар инек бүрүзү ортумаа-биле 6 кг сүт берип турарын база саанчылар чаа хевириниң ажыл төлевириниге киргениниң 8 муң чедир ажылдап ап турарын чыылган чонга дыңнаткан. Бичалзажок ол эвээш: алыр ужурлуг сүт-даа, акша-шалыңдаа. Чижек-норма ёзугаар алыр болза демги сан 6 эвес, а 8 литрге дең болур ужурлуг. Ол ажылдың деннелиниң бедивейн турарын мурнунда борта сүт-бараан фермазы турбаныдан, ол талазы-биле арга-дуржулга мөөңнеттиниңээни-биле зоотехник тайылбырлаан. База Ийи-Талдың малчыннары шалынын ай санында доктаамал ап турар. Бо ажыл-агый акшаны үргүлчү берип турарын айтыры артык эвес боор. Ол өөрүнүг чорду.

«Арыскан» совхозтуң аргадуржулгалыг хойжузу Очур-оол Монгушович Мунзук малчыннар өмүнээзинден сөс бээрин дилээн:

— Бодум пенсия назыны чоокшулай бердим. Үргүлчү төрүүр хой кадарып келдим. Ам хураган алгаш, үш чыл болдум. Холдарым чүстери аарыыр апарган, ынчангаш дилээн кижи мен. Хол, буттарым багай хирезинде бо чылын оларымны төрүдер ужурга база таварыштым. Улут улуска малчынна дээш баарга — меңээ пенсиям чедер дээр, а аныяктар кылбаан ажылым дээш ынаашпас. Ам канчаар, сүт көргенде, бызаа сүүжү чүве дээр. Дунгужун төрээн хоюмнуң 100 бажындан ынча хураганны онча-менди камгалап алдым. Хоюм кодурлай бээрге, район эмчилери 2 катап сыыртган, ам анаа тур. Дунгужун төрүүр хойдан ынча хураганы алырла кижи алыр дээрзи шын. Бир-ле дугаарында, күзүн чаза семиртип алыр херек. Хамыктың сөөлүнде бүгү чүве болундан хамааржыр чорду. Даанган ажыл дээш харыысалга биле чүткүл, кижиниң кызымаа бо үш бүрүн аайлашкан турар ужурлуг, ол-ла.

Малчыннар биле удуртукчулар хой кыргылдазының үезинде негеттинер дузадан эгелээш, сүт кудар бидоннарга чедир четчелээрин, өдек-кыштагларны дарый электрижидерин, аараан малдарта оът-сиген хайындырар дуза чедирерин нептередирин, оларга оода чайгы аржаан, курорт үезинде түр-даа бол, дыштанын эмиедир арганы бээр дээн чергелиг айтырыгларны хуралга болгаш амыхуу байдалга-даа болур-чогуурга-биле шиитпирлеп, дугуржулганы кылганнар. Бистиң республикавыстың, оон иштинде Улут-Хем районнуңдаа ажыл-ижиниң код адыры — мал чүве болганда, бо бүгүден бистиң малывыстың өзүлдези, республикавыстың шыдал-быразы, келир үезин дорт хамааржыр дээрзин оларның медерел биилп турарын хурал үезинде өскерип ордум.

Селип МОНГАЛ.

Рынок болгаш амыдырал

ТУС ЧЕР ҮНДҮРҮГЛЕРИ ДЕП ЧҮЛ?

Бо айтырыгны анаа-ла таварылга болуп көдүрбедим. Сөөлгү үеде рыноктуг экономикаже шилчээни-биле садыг-саймааның саны көвүдеп, кайыын-даа кээп, бараан сада кааптарын кижи билбейн баар-дыр. Мурнунда болза садыгны чүгле базаар шөлүнге садып турду. Ыячан эътти көдээ Советтиң шынзыткан бижиин болгаш мал эмчилериниң малдың аарыг-кадыын тодаргайлаан, оон эъдинге баскан таңмазын барымдаалаар турду. Ону базаарга эккөрериңе ында дагын көнтролер боостаа болгаш бүт бестерин чара кескеш, аарыг-кадыын тодаргайлааш садыңар дээр-ле чүве болгай.

Ам көдээ Советтериң эът азы өске-даа продукция садарынга үндүрүүн төлеткен чөпшээрел бижии-даа (разовый талон дижир болгай бис), мал эмчилериниң малдың аарыг-кадыын тодарадып шинчээн дугайында базып бергени таңмазы-даа чокка, эъттерни базаарда, кудумчуларда, бажыңнарда, столоваяларда, колбаса негинде садып турар боор-дур. Ол бир талазында эки болбайн аан. Аъш-чем айтырыы берге үеде кымга-даа хүнү-биле эът, өске-даа продуктулар хереги шын.

Оон-биле кады багай талазы база бар. Чүл ол? Эъткештиң шынары баксыраан. Чажыг, хан кучуктарлыг, хирлиг дээш, оон-даа өске санитарлыг хажыдыышкыныарлыг. Ол дээрге харын-даа айыылдыг. Бир-тээ, мал эмчилериниң эъттиң арыг, кадыын, санитарлыг байдалын бадыткаан бижии чок чүзе болганда, соккан азы өлген мал эъди бе деп чүве билдинмес ышкажыл.

База бир айыылдыг чүве — мал оору көвүдээн, олар арган, чудаан-даа, чаа төрээнидаа хамаанчокка, улустуң ийи-чаңгыс малын караан кылайтыр, аксы-боскун үзе кескеш туруп берген. Ыча хөй мал черже-даа кирбейн турар, дээрже-даа үнмейн турар, дедир биске-ле садып турар.

Бо көдүрген айтырыымга хамаарыштыр Россия Федерациязының үндүрүг талазыбиле хоойлузунда тус чер үндүрүглери, оон иштинде садыглаар эргени алганы дээш көдээ Советтерге төлээр үндүрүг чугула черии эллеп турар. Чүү садыглап болурун рынокка азы базааргa баргаш-ла билип алыр сен. Кижилериниң кызыл күжү-биле кылган ажылдары: аргаан, даараан идик-хептер, өстүрген ногаа-чимизи, азыраан малының эъди, сүдү дээш, чүү чок дээр боор. Ол саткан продукциянын өртээнин 10 хуузун (бистиң районда докторлатканы-биле) садыглаар эрге тывыскан чөпшээрел бижик (разовый талон) дээш бодукун хамаарышкан көдээ Советтиң кассазынга, азы ажаалга банкызынга дужаагаан квитанция ёзугаар санашкаш, ам садыглаар апаар сен. Бир эвес ындыг чөпшээрелиң чок болза, бараанныг продукцияны, азы ону садыпкан акшацыны хавырткаш, торгадыр сен.

Ону чүге удуртулга болдурганын чонуң билип алыры артык эвес боор:

1. РСФСР-де үндүрүг системазының үндезиниериниң дугайында РСФСР-ниң Хоойлузунуң 21 үүлүнүң бирги пунктузунуң «е»-ниң ийиги кезээнге дүүштүр үндүрүг төлекчилериниге юридиктиг эргелиг азы 3-тен эвээш, бөлүк кижилер болгаш хууда кижилер хамааржыр, Оон ийиги пунктузунда бараан аймаан садыглаарының чурумнарын, чылдаларның хемчээлдерин тус черлериниң күүсекчи органнарын азы көдээ Советтери дамчыштыр боттандырары көрдүнген. (Ол дугайында материалды 1992 чылдың № 37 дугаарлыг «Экономическая газета» солунда парлаан).

2. Улус депутаттарының районн Совединиң шиитпири. Бисте ол шиитпирни 1993 чылдың февраль 26-да улус депутаттарының район Совединиң чээрби бирги чыыжының он бирги сессиязындан хүлээп алган.

Тус чер үндүрүглериниң, оон иштинде садыглаар эрге алганы дээш чөпшээрел бижик алган үндүрүгден кирген акша-көпеек чүгле көдээ Советтериң боттарының бюджединче кирер, оларның орулгазы болурун утпаза эки. Район Совединин бо талазыбиле айтырыгны чугаалашкаш хүлээп алган шиитпиринге улаштыр көдээ Советтер база сессияларынга айтырыгны чугаалажып көөр ужурлуг.

Эрткен чылын бо айтырыгны Биче Советке чугаалашкаш хүлээп алган. Көдээ Советтер ону сессияларынга чугаалашаанар. Оон түүнелиндыг-ла эки эвес болган. Тус чер үндүрүглериниң киирер ужурлуг дыка хөй акшакөпеекти көдээ Советтер чедир албаннар. Өскээр чугаалаарга, боттарының бюджединиң орулгалыг кезээниң планын күүсетпээннер.

Рыноктуг экономиканың акша-көпеек-биле капсырлашкан мындыг берге үезинде чүгле үстүү черлерден акшаландырып берзин дээр эрги чаңчылдан уштунар үе келген боор. Бо талазы-биле чүгле үндүрүг албан черлери эвес, сан-хөө ажылы-биле холбашкан ажылдыг албан черлери боттарындан негелдени дыңзыдып, бир янзы ажылдаарын үе негей берген.

Юридиктиг эргелиг азы үштен эвээш эвес кижилериниң садыг-саарылга кылыр чурумун база-ла тус черниң эргечагыргаларының тывыскан чөпшээрелин (лицензия) ёзугаар тургузуп болур. Өскээр чугаалаарга, үүрмектеп садар барааннарны боттарының девискээринге садарын чөпшээрээни ол. Оон үндүрүүн ажаалга банкызынга дужаагаш, квитанциязын көдээ Советке эккеп көргүзер. Арага кылыгларын садыглаарынга эрге алыр чөпшээрел чыылдазының негелделери садыглаар эрге алганнарга хамаарышпас, ол бир янзы корум-чурумнуг деп үвени билип алыры артык эвес боор.

Садыглаар эрге алганы дээш үндүрүг чыылдаанын кымнар контрольдаар ужурлугул? Анаа бир дугаарында көдээ Советтер боттары, күштүг болуп турар хоойлуларга дүүштүр үндүрүг болгаш эрге-хоойлу камгалаар органнар хамааржыр. Садыглаар эргени хажыткан таварылгада торгаалдарның хевири кандыг болурул?

Юридиктиг эргелиглерден садыг чурумун хажытканда алган орулгазын тус черниң бюджединге орулга кылдыр киир хавыргаш, сайгарган бараанының өртээнге рынок өртээ-биле чөпшээрел ажыглаваанны дээш торгаар.

Садыглаар эргени алган хуузунда кижилер үндүрүүн төлевейн садыглаан таварылгада, ол ышкаш айытпаан черлерге бараан садыглааны база хоруглуг барааннарны садып-саарганы дээш административтиг харыысалгага онааттырган торгадыр.

Торгаалдың хемчээлин тус черниң эрге-чагырга органнары хуузунда кижилериң садыглаар эргезинин дугайында хүлээп алган шиитпиринге үндезилеп доктаадыр.

Торгаалды тыртарын тус черниң эрге-чагыргазының үндүрүглерге хамаарыштыр үндүрген шиитпириниң күүселдезин контрольдаарын кымга даасканыл, ол албан чери күүседир ужурлуг. Азы ниити чурум ёзугаар айтырыгны тургускаш, шиитпирни хүлээп алган албан чери боттары күүседир апаар.

Сергбе ОНДАР.

Тус черниң үндүрүглер талазы-биле инспектору. Сүт-Хөл район.

КЫЗАГДААРЫН КАНЧААР ИРГИ?

Бурунгу шагда мерген угаанныгларның бирээзи Соломонуң мындыг сөстерин бо-ла сактып кээр-дир мен: «Кажан чурт хоойлудан ойталай бээр болза, ынчан аңаа хөй-ле — начальниктер бар апаар». Бо сөстериң бадыткалы болза, Кызыл хоорайның хуу магазиннеринге шаптыктап, оларны кызагдаан, шыдажыр аргажок амгы байдал боон турар. Шынап-ла, бисти ынчаар кызагдаар, «ала караа-биле көрбес» начальниктер Кызылда бар апарды. Бо чылдың февраль 4-те «Содействие» деп солунга «Чүү дээш демисежип туржук, анаа-ла кадалы бергени ол» деп аттыг материал үнген чүве. Оон адын безин бодан көрүнерем. Ол болза эки сеткил чок, хыы ханмас, чөптүг эвес чоруктуң бадыткалы болган чүве. Шак бо бүгүнү кымнар үүлгедип турарыл, ажыт-чажыт чокка чугаалап берейн, номчукар аа.

Солунга үнген ол үүл Күрүненің садыг инспекциязының начальнигинин хүлээлгезин күүседип турган В. Е. Михайленконуң удуртканы бригадазы Кызылда хуу магазиннерни (будүрүглелерни) хынап көргениниң түүнелинде парлаттынып үнген. Ол бригада (комиссия деп-даа болур). «РСФСР-де өөчү дугайында» Хоойлуну үреп, хуу өөчүлүглериниң оран-савазынче шургун кирип, өртектер улгаттырып, барааннарның ассортиментизин сагывазы база садып турары барааннарының шынары куду... деп сылдаглап алгаш, бистерни аажок улуг түүгe торгаан.

Херек кырында ындыг бооп турган бе ынчаш? Чок деп дорт чугаалаар бис. Россия Федерациязының Чазаанын 1992 чылдың январь 21-де үндүрген № 132-р айтыышкыны бар. Ол документ ёзугаар өртектер улгадып турар үеде чонга бараан садары-биле немелде курлавырларны киириштирип, ол талазы-биле сайгарлыкчыларның эгелекчи чоруун хөгжүдер сорулга-биле садыгның хуу өөчүде турар будүрүглелери улустуң хереглел барааннарынга хостуг саарылга өртектерин доктаадырда немелде өртектерни боттары тургузуп алыр эргени берген-не болгай. Ук айтыышкынның негелделерин ёзугаар немелде өртектериң хемчээлин 45 хуудан улгаттырбазын көрген Россия Федерациязының Чазаанын 1991 чылдын декабрь 19-та үндүргени «Өртектер улгаттырганының талазы-биле хемчеглер дугайында» № 55 доктаалының 8-ки үүлүнүң дөртү абзазын садыгның хуу будүрүглелериниге хамаарыштырбас дээн.

Ындыг болганда үстүнде адааным комиссия чазактың айтыышкынын тооп көрбээн, бистиң магазиннериске ынчан садып тутканывыс барааннарның өртээнин ылгалын бюджетке киирерин негээн турду. Саарылга үезинде өртектерни улустуң негелделери болгаш хереглел доктаадыр ужурлуг дээрзин ук комиссияның кежигүннери, оон удуртукчузу-даа билбес болганы ол-дур.

Ынчангаш Кызылдың № 22 (директору Б. Оюн), № 34 (директору Л. Хертек), № 29 (директору Т. Байыр-оол), № 35 (директору Ш. Монгуш), № 37 (директору В. Сапелкина) болгаш өске-даа хуу магазиннериниң хлеб биле сүттен өске барааннарының өртээнин шын эвес деп санаай.

Хуу магазиннерни шак мынчалдыр кызып, өжеп турардыр. Рыноктун— саарылганың дүрүмүн барымдаалаар ужурлуг бис.

Оон аңгы кандыг-кандыг хажыдыышкыннар барыл? Ук комиссия эрге-хоойлу органнарының ажылын база боттандыра берген, хуу магазиннериниң дузалал оран-савазын база складтарын үжеп чиндирир дээрге хоойлу ёзугаар прокуратура органнарыныы-дыр.

Мындыг-мындыг частырыгларны кылгаш, Күрүненің садыг инспекциязы, оон удуртукчуларының бирээзи В. Михайленко бодунуң чазыын билгеш, истелге органнарынче хомудалдарны бижип, киирип, эгелээн. Ол хамаанчок санэпидстанцияның чөпшээрели чокка, олар безин көрбээнде, № 35 магазинден ынчангы 5368 руб. 50 көпеек өртектиг 11 кг. 900 грамм деңзилиг колбасаны актылааш, үндүр октапкан. Шак ындыг эргени ук комиссияга кым бергенил? Кым-даа бербээн, ындыг эргези-даа чок.

Кызылда хуу магазиннер ээлери бот-бодун камгалажыр, дузалажыр дээш Ассоциацияга каттышкан бис. Бисти бастып, кызыгдап турарының дугайын Тыва Республиканың Дээди Совединин бир сессиязынга чугаалаарыл, депутаттарга тайылбырлаарын база оралдашкан мен.

Ам бо парлалганың арнын ажыглаан алгаш, дилээвис чүл дизе, бистиң ажыл-чорудулгавысты хынаар ужурлуг органнар хоойлу-дүрүмнү удуртулга болдурзын, бистерни кара туразы-биле чаннай бербезин, дорамчылавазын, бистерге шаптык катпазын. Келген хереэниң дугайын тайылбырлап, таныштырзын. Анаа чарыгдал, күш-даа үнмес өскүведир ийин.

Эвилен-ээлдек эвес, каржыдоңгун чоруу-биле чамдыкта харын кыжаны-даа бээр аажызы-биле бистериң хөннүвүстү кударадыр-дыр.

Бистиң Ассоциацияның улуг дилээ чүл дизе, Чазак үстүнде адааным комиссияның ужур-дүрүм чок чоруун сайгарып көргеш, биске дузалазын, бистен артыкка тыртып алган акша-хөрөнгизин дедир эгидип бээри-биле шыңгыы хемчеген алыр-ла боор деп идегээр-дир бис. Ындыг комиссиялар кара туразында чаңнаар чорукту Чазак черле хай дээр боор. Оон башка бисти ажылдатпас-тыр. Чазакты дилевейн, кымны дилээр боор. Биске Чазак дузалажыр, деткиир ужурлуг деп идегелбиле бо чүүлдү эш-өөрүмнүң мурнундан бижидим.

Таисья БАЙЫР-ООЛ.

«Кежиктиг» ассоциацияның директорлар чөвүлелиниң даргазы.

ХОМУСТАЛДЫ

Уран чүүлдүң кижилери

«Хөлчок чараш Хөндергейим» деп ырлажы бээривис Чөөн-Хемчик районда чурумалдыр чараш Хөндергей дугайында Тывага сурагжый берген ыры чогааткан шүлүкчү Дугаржап Монгушту таныыр кижи мен. Ындыг буянныг, көктүг-шыктыг, малмаганы, аң-мени холуй оттаан, кат-чимизи элбек, чараш черниң суун ижип, черни бззып, агаарын тынып өскен салым-чаяанныг чогаалчы Монгуш Борахеевич Кенин-Лопсанның төрүттүнген Хөндергейинден ыр-шоорлу-биле сурагжып үнген Опал Шулуунуң уруу амгы үеде хоюг үүү хомусталган Россия туржук, хей санныг даштыкы чүрттарга безин тыва уран чүүлдүң сайзыралын кызыл чечек кылдыр сунуп чораан Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың алдарлыг артизи Надежда Агбаан-Шыырапова Куулариың чогаадыкчы кежээзи республиканың хөгжүм-шин театрынга болуп эрткен. Театрның олуттарында хос чер чок, кижи бажы кизирт. Ол дээрге аныяк ыраажының ат-алдарының өскени, ону чонунуң хүндүлээри олдур. Сураглыг «Бай-ла Хемчимнин» аялгазы чаңгыланып үнер.

Алдын-сарыг көжеге-даа ажыттынды.
Адыш даажы база катап диимиттелди.
Торгу тону хөлбеңчиңээн аныяк кыс
Тоолда чараш даңгына дег, базып келди.
Айлаң куш дег,
Артист уруг —
Хоюг үнү
Хомусталды.

Чаа-ла 45 харлап турза-даа, оон 27 чылын культура ажылынга сөңнээн, «Саян» ансамблиниң артизи болуп 22 чыл ажылдаан. Тыванын бир дугаар ыраажызы Надежда Куулар куш уязынга ынак, кижи черинге ынак дээри ышкаш «Хөндергей» деп ырыны төрээн авазы Опал Шулуубиле эгин кожа турупкаш, ырлай бээрге, көрүкчүлериниң хөрек-чүрээ чоргааралдан көвүдеп кээр. Алдан харны ажыр чурттай берген авазының өткүр, хоюг үнү уруундан ажыл турарын улус аразында чугаалажып оргулаар. Бүгү наз-ынында төрээн черинге, чонунга ыры-биле аян тудуп келген ол утбайга та канчап алдарлыг ат-сып тывыспаан чүве ирги дээрзин көрүкчүлер айтыржып тургулаар.

Чогаадыкчы кежээниң башкарыкчызы, Улусчу чогаадылга бажыцының ажылдакчызы база амыр эвес ыраажы, артист салым-чаяанныг Зинаида Ондар Тываның айлаң-кужу, ыраажы Надежда Куулардан оон чогаадыкчы салым-чолунга хамаарышкан айтырыгларны салгылаан: «Эн-не ынак ырынарга кайы ырыны адаар силер? деп бир айтырыгга Надежда «Бай-ла Хемчим» деп харыылаар чораан. Шынап-ла, сураглыг артист үүгле ырлаар эвес, хомустаза хомустаар, хөгжүм хереселиниге ойназа ойнаар, дүрген чугаалаза, дүрген чугаалаар, кожамыктаза, кожамыктаар, черле дескі күүселдериг артист дээрзин спенага бадыткап турду. Бодуунуң үүгле ырлап күүседир эвес, а чогаадыкчы ёзу-биле чаартып, эде кылып алган ырларын, ылангыя «Хой-ла малымны» бадыра бээрге тааланчыг-ла чорду.

Ынакшылды алган-йөрээп бадырыпты,
**Ындыны

Эрге-чагырга айтырыглары

КҮҮСЕЛДЕЖЕ САГЫШ САЛГАН

Улус депутаттарының Тес-Хем район Соведи сөөлгү үеде Тыва Республиканың хоойлуларының, бодунуң хүлээп алган шиитпирлериниң күүселдезин хынаарыынче кичээнгейни салып, ол дугайында айтырыгларны сессияларга, хуралдарга чугаалажып турар болу берген.

«Чер реформазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун болгаш район Совединиң онгу сессиязының шиитпирни боттандырып турарының дугайында» айтырыгны район Совединиң он үшкү сессиязынга чугаалашкан. Бо талазы-биле илеткелди район Совединиң даргазы К. Л. Лапчаа кылгаш, күүселдениң байдалынга чогуур анализти берген.

«Чер реформазының дугайында» Хоойлуну күүседир дээш районда тодаргай ажылдарны чоруткан. Аңаа дүүштүр районга аграр реформаны 1992-1993 чылларда чорудар программаны ажылдап кылган, ону боттандырар тодаргай хемчеглерни ап турар. Чер реформазының район комитеди, чер-чер Советтери хамаатыларның ногаа, картофель өстүрер, гараж тудар, совхозтарның, албан, организацияларның черлерин тодарадып, оларга документилерни тургузуп, шиитпир өзугаар тыпсып берген. 1992 чылның түүнелибиле көдээ Советтерге 26811 га, арат ажыл-агыйларга 9215 га, совхозтарга 410 муң ажыг га, районнуң курлавыр фондузунга 1228 га черни быжыглаан. Совхозтарны эде организастааны-биле оларның эргезинде черлерни эде бүрүткээн.

Кылдынган ажылдар-биле чергелештир чер реформазын боттандырып турарында четпестерни илеткеген. Совхозтар быжыглаан черлерни камнаарынче, чемиштидеринче, сайзырадырынче сагыш салбайн турарындан дүжүт чавыс. Тарылга, сиген шөлдерни бокталдырып турар бок үнүштербиле демиселди чорутпайн келген. Суггаттыг черлериң ажыглалы багай. Хүрек-Дугай, Доозунуут бугаларының суук четче ажыглавайн турар. Арат ажыл-агыйлары быжыглаан черлерни чөп ажыглавайн, үүгле чээли алгаш, ону чарыгдаарына өйлежип турар. Көдээ Советтер, суур чагыргалары бодунуң девискээринде чурттап турар хамаатылар ногаа, картофель шөлдерни чогумчалыг ажыглавайн турда, ону эжиидеринче сагыш салбайн келгени четпес.

Районнуң көдээ ажылагый эргелели «Чер реформазының дугайында» Хоойлуну боттандырарынче кичээнгей салбайн турарын сессияга шүүгмүүлээн.

Сессия чер реформазының Хоойлузун боттандырарынга хамаарыштыр немелде хемчеглерни болгаш шиитпирни хүлээп алган. Амгы үеде район Соведи, депутаттар, чер реформазының район комитеди, район чагыргазы, көдээ Советтер, суур чагыргалары сессияның шиитпирлерин күүседир дээш ажылдап турарлар.

* * *

1992 чылда районда хуужудулга программазының канчаар күүсеттинип турарының дугайында эт-хөреңгини эргелеп башкарар талазы-биле район комитединиң даргазы Л. Б. Төмүр-оол дыңнадыгны сессияга кылган.

Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударының программазын күүседир дээш комитет чамдык хемчеглерни ап чоруткан. Эткен чылын ниитизи-биле 144 муң рубльге хуужудулганы чоруткаш, оон 99 муң рубльди район бюджединче шилчиткен. 44 чуртталга бажының хуужуткан. Оон-биле кады районнуң хуужудулга программазы четпес күүсеттинип турарын сессияга шүүгмүүлээн. Ылангыя бүдүрүлгелер хуужудары оожум чорун турар. Комитет даргазы Л. Б. Төмүр-оол кошкак ажылдап турарын демдеглээн.

Сессия чугаалашкан айтырыг талазы-биле шиитпирни хүлээп алгаш, четпестерни кыска хуусаада эдерин, программаны күүседир дээш тодаргай хемчеглерни ап, шимчеңгир ажылдаарын комитет даргазынга дааскан. Сессияның шиитпирин боттандырар дээш Л. Б. Төмүр-оол бо хүннерде ажылдап турар.

КЫЗЫЛ ХООРАЙ СОВЕДИНДЕ

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң Биче Совединиң эвелчеглиг хуралынга «Ургларның чайгы дыштанылгазын организастаар дугайында» хоорай чагыргазының улус өөредилге килдизиниң эргелекчизинң оралакчызы Г. И. Гостеваның илеткелин дыңнаан. Борта чугаа колдуунда школа чаныңның кадыкшыдылга лагерьлерин ургларның дыштанылгынга канчаар таарымчалыг кылдыр дерип, кылып алырынын, орта ажылдаар кадрлар-биле база аъшчем-биле хандырылгазын эжиидериниң дугайында болган. Оон аңгыда өскүстернин, адаиезиниң ажаалдазы, хайгааралы чок артканнарының, хөй ажы-төлдүг болгаш амыдыралы четпес өг-бүлелериниң ургларының, корум-чурум үрээринге база чер кезиринге суидулугларның, назы четпестериниң херектериниң талазы-биле инспекцияның үчёдунда турарларның дыштанылгазын организастаарынче кичээнгейни салган. Школа чаныңның кадыкшыдылга лагерьлери ийи сезонда ажылдаар, аңаа 1432 кижи дыштаныр.

Хоорай школаларының 5-8 класстарының 5053 өөренікчизи июнь-август айларда өөредилге-дуржулга участокторынга чайгы күш-ажылчы практиказын эрттирер. Тоску класстарның 1136 өөренікчизиниң школа чаныңың септелге бригадаларын тургузар, онгу класстарның 687 өөренікчизи хоорайның бүдүрүлгелеринге ай хуусаалыг бүдүрүлге практиказы эрттирери көрдүнген.

Хоорай Совединиң Биче Совединиң хуралы чугаалашкан айтырыг талазы-биле шиитпирни хүлээп алган. Амгы үеде хоорай чагыргазының улус өөредилге килдизи ургларның чайгы дыштанылгазын эки организастап эрттирериниң хемчеглерин ап турар.

* * *

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Соведи Депутат хүүнүн эрттирген. «Тыва Республиканың найысылалы Кызыл хоорайның дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелин аңаа чугаалашкан. Бо талазы-биле илеткелди республиканың Юстиция яамызының кол специализи Д. И. Кольчиков кылган. Оон соонда депутаттар санал бергеш, хоойлуну хүлээп алырының улуг ужур-дузалыын демдеглээш, төлевилелте чамдык немелделерни киргеп, казылдаларны кылган.

Хоорай чурттакчыларының саналдарын алыры-биле хоойлу төлевилелин солуннарга парлаары эргежок чугулазын депутаттар айыткан.

Хоорай Совединиң доктаамал комиссияларының хуралдары эткен, орта боттарының ажыл-чорудулгазының дугайында чугаалашкан. Ол ышкаш депутаттарның боттарының соңгулда округтарынга канчаар ажылдап турарын сайгарып көрген.

СОЛУН ҮҮЛДЕРНИ БИЛИП АЛГАН

Бай-Тайга районга тус чер чагыргаларының ажылдакчыларының болгаш улус депутаттарының база ажылагыйлар, бүдүрүлге, албан, организациялар удуртукчуларының семинар-өөредилгези болуп эткен.

Аңаа кожуун чагыргазының керектеп эргелелиниң даргазы К. С. Үүлдүмүн «РФ Президентиниң киирип турар чаа Конституциязының төлевилелиниң «кол-кол кезектери» болгаш «Кызыл-Даг» совхозтуң кол экономизи Ч. С. Успун-оолдуң «Рынок үезинде күш-ажыл болгаш оон төлевирин «Кызыл-Даг» совхозта канчаар чорудуп турарының дугайында», кожуун чагыргазының социал камгалал килдизиниң эргелекчизи Л. М. Дадар-оолдуң «РФ-тиң күрүне пенсияларының дугайында хоойлузунда өскерилгелер дугайында», кожуун чагыргазының ИХК-ның начальниги Г. Д. Донгактың оперативтиг байдал дугайында дээш, өске-даа темаларга кылгыдаан суртаал-тайылбырлыг лекцияларын семинарның киржикчилери дыңнааш, боттарынга ажыктыг, солун үүлдерни билип алганнар.

Семинар-өөредилгени кожуун чагыргазының даргазының бирги оралакчызы, көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги О. С. Таргын башкарып эрттирген.

Седип-оол ИРГИТ.
Тээли суур.

ТҮРК-ТЫВА КЕРЭЭ-БИЛЕ

Тыва Республиканың Чазаа Турция Республиканың «Чаг өретиме ишлетмеси» деп акционер ниитилел-биле өөредилге талазы-биле керээ чарган деп медээни бистиң солуннарывыс, радио, телевидение дыңнаткан болгай. Ол дугайын элээн делгередир тылыбырлап бээрин республиканың өөредилге сайыды К. И. Комбудан дилээн бис.

— Түрк-тыва лицей бо чылдың сентябрь 1-де ажылдай бээр —деп, Клара Ивановна чугаалады.— Аңаа чүүлде оолдар өөренир. Бо чылын белеткел класстары ажылдаар, ону оон долу кылдыр чугаалаар болза, чедиги классчылар 25-25 кылдыр ийи бөлүкке өөренир эгелээр. Бирги чылда кол-ла сорулга түрк болгаш англи дылдарны ханыы-биле өөренир, оон соонда өөредилгени ол дылдар дыңнаарынга чорудар апаар. Тыва болгаш орус дылдарны аңаа эртемнер кылдыр өөренир. А сески класстан он бирги класска чедир ёзулуг лицей боду болур, бодунуң программазы-биле ажылдаар.

Лицейниң башкылары болгаш кижизидикчилери кол нуруузунда түрктер болур, бистиң башкыларывыс республика талазындан эртемнерни башкылаар. Өг-бүлелиг башкылар келирге, оларга бажыңнарны бээр, а өг-бүле чок башкылар лицейниң бодунга чурттаар, Турцияда лицейлерде ындыг боор чорду. Өөренікчи оолдар база лицейниң интернадынга чурттаар, Кызыл хоорай чурттуг оолдар безин. Үүгле каникул үезинде олар бажыңнарынга барып болур. Лицейге төлевирлиг өөренир, оон хемчээлин түрк тала-биле немей дугуржур бис.

Өөренирин күүзээр оолдарга, оларның ада-иезинге дыңнадып каар ужурлуг чүве мындыг. Шилилге конкурс ёзугаар эртер, ол июнь айның 15-16 үезинде болур. Ол хуусаа өскерли берип болур, ынчангаш чер-черлерде улус өөредилге килдистериниң тодарадып алза чогуур. Конкурсту түрк башкылар эрттирер. Оон үезинде Кызылга чаргыдалдарны оолдарын эккелген ада-иелер, оларны эдертип келген кижилер харыылаар апаар эвеспе.

— Лицейниң директору ким болурул?

— Директор түрк таладан, ооалакчызы бистен болур. Ийе, бир немеп каар чүве бар: түрк тала Турцияга барып өөренир оолларны база чалап турар. Аңаа чедер чаргыдалдарны ада-иелер боттарынга алыр.

Сайыттың чугаазынга мындыг үүлдерни немей дыңнадып кагза артык эвес боор. Бо акционер ниитилел дыка хөй хуу лицейлерлиг чүведир. Өөредилге-кижизидилге ажылы анатолийжи системаяле чоруттунар. Ол система ёзугаар ажылдаарга, түүнелдери дыка эки болуп турарын дуржулга көргүскен. Ындыг болганда бистиң оолдарывыс эки билиглерни база кижизидилгени алыр дээрзинге чигзинмейн барып болур.

Чогум «Чаг өретиме ишлетмеси» ниитилел лицейлерден өске база улуг ажылды чорудуп турар каттыжышкындыр. Бай-шыырак ол ниитилел ачы-буян чедирери-биле хөй акшаны үндүрүп турар. Ынчангаш бо лицей-биле холбашкан чаргыдалдарның улуг кезиин ол бодунга алган. Түрк башкыларны ол хандырар, лицейге херек компьютерлерни, язы-бүрү дериг-херекселдерни тургузар, кабинеттерни дериг. Баштайгы дээрезинде Кызылдың бир школазын лицейге бээр, ону септээрни, таарыштыр кылыып база түрк тала бодунга алган. Сөөлүнде чаа бажыңны тудар апаар.

Александр ДЕМБИРЕЛ.
Журналист.

СЕТКИЛ ОДУ ӨШКЕН ТУРДА...

Амгы рыноктуң өртек-үнелиг хостуг салыпкан берге үезинде культураның дыштанылга бажыңынче, клубче-даа кылаштаар кижи ховартаан, кино-даа шоолуг сонуургавастаан, көрбестээн, оюн-концерттен оспаксыраан чүве-ле болгай. Шынап-ла, хурал-суглаага улус чылбастаан, тоор-хөрексээр чүве чок, чоннуң сагыш-сеткили саймаараан. Төп черден ат-сураглыг артистер кээрге, оларның оюн-концертин көөр дээр сеткил оду өшкен турган.

Чөөн-Хемчик кожуунуң Чыраа-Бажы Культура бажыны база шак ындыг байдалга алзыпкан, эткен чылын ээнзиргей-даа турду. Сөөлгү чылдарда бистиң суурга кварталдар-даа, албан, организациялар-даа аразынга концерттерни белеткеп көргүспестээн, омак-хөг өшкен. Культура бажыңынга фестивальдар кылбастаан, уран үүл көрүлдези-даа болбаан чүве бо.

Харын бо чазын, апрель айда Чыраа-Бажы суур чагыргазының эгелээшкини болгаш шиитпири-биле 60 маадырларның 110 чыл оюнга турасскааткан концертти белеткээрин албан, организациялар болгаш күш-ажылчы коллективтер аразынга чорудар деп шиитпирлээн.

Чыраа-Бажы суур чагыргазының даргазы Оолак Даржазевич Кара-Сал уран үүл көрүлдезинге белеткелди шуудадып чорударынга дыка улуг кужениишкиннерни үндүрүп, боттуг дузаны чедирген. Көрүлдеге чарыгдаар шаңнал-макталга үндүрер акша-төгерикти чыыр дээш организациялар болгаш коллективтер удуртукчулары-биле каш катап чугаалажып, олардан негелдени кылып, хемчеглерни ап, улустуң идепкейин көдүрүп, эвээн ажылды чорудуп турган, улуг салыышкынны киргеп. Көрүлдени апрельдің сөөлгү неделязында, референдумнар байырлалдар будуузүнде эрттирип эгелээн болгаш уламчылап турар. Уран үүл көрүлдеазының баштайгы ажыдыышкынынга база О. Д. Кара-Сал сөс ап, чүве чугаалаан. Көрүкчү чоп хөй болган. Чоннуң сонуургалы бо удаада көдүрүлген. Ынчанмайн канчаар, рынок эгелээнде, бо чоокта мындыг улуг халас концерт, көрүлде болган эвес. Концерттерниң программалары-даа байлак болгаш.

Алдан-маадырлар дугайында сураглыг шиилерден, чогаалдардан алган сценажыткан көргүзүглер болгаш бурун ырлар, уран номчулгалар хөй-ле болган. Ыршоор ансамбльдери, танцысам, солистер, дуэттер, трио-лар, квартеттер, шүлүктер, шоодуглар, сыгыт-хөөмей, национал хөгжүм херексёлдерлиг күүседиглер дээш чоруп бээр, Бо уран үүл көрүлдезинге суурдан 6 организация, коллектив киришкен болгаш кожаңнап күүсеткенин диңмиттиг адыш часкаашкыныбиле шаңнаан. Үш аныяк кыс башкының танцы-сам күүселдези артистерзиг, чараш болган. Башкыларның ниити ыры бөлүү Амыр Хоюгбанның «Тывам» деп ырын 4 үнге онзагай күүсеткен. 60 маадырлар дугайында сценажыткан көргүзүгде хоочун башкы Ооржак Санчай-оол база аныяк башкылар Роман Чудак, Анатолий Чаизан рольдарын чараш, артистерзиг ойнап күүсеткеннер. Хереэжен башкыларының 50-60 чылдарның ырларын чыылда кылып ырлашпышаан, школа коллективиниң байырлал көргүзүглүг танцы-самын көрүкчүлер адыш часкаашкыны-биле үнелээн.

Хереглекчилер ниитилелиниң ниити ыры бөлүү тыва улустуң «Самагалдай» деп ырын 3 үнге күүсеткени база ол-ла коллективтиң «Танцы белеткелн» деп баштак самы үнелели алган. Чыраа-Бажы көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң контора коллективиниң тургусканы «Улуг чыыш» деп 60 маадырларга турасскааткан сценажыткан көргүзүү чедимчелиг күүсеттинген. Самбажыктың ролюн Спартак Ооржак болгаш Чадамоол Түлүш олар дидим, эрес ойнааннар. Ол коллективтиң эр улустуң «Дөге-Баары» деп улустуң ырын күүсеткени соруктуг болган, чоргааралды илереткен. Хереэжен улустуң бөлүү Каадыр-оол Бегзиниң аялгазынга «Тыва өглер» деп ырыны күүсеткени бедик деткимчени алган. Ол-ла коллективте концертке киржип, сценаже бир-ле дугаар үнген бөлүүн ажылчын Чаш-оол Ооржак «Онмас чечээм» деп ырыны узун, суук хоюг үүгбиле ырлаваш, адыш часкаашкыны-биле үнелеткен. База ында ажылчын Николай Куулар «Чес-Булуңум» деп улустуң ырын бурунгу аялга-биле бедик көдүрүүшкүүнүг күүсеткенин чон магадаан.

«Чебурашка» яслиден беш хереэжен кижи «Арбай-Хоорнуң» аялгазы-биле «Беш салаа» деп ырыны күүсеткенин, зал адыш часкаашкыныңың диңмирээшкини-биле үнелээн. Шынап-ла, беш салаа ышкаш аан, бажында машпак, чоон, ортузунда олардан узун, эң соонда чолдак, бичии кижи туруп алгаш, бажындан тура (куду) мактанчып ырлажырга, чаптанчыг-даа, каттырынчыг-даа боор чорду. Ол коллективтиң «Аът, сарлык» деп шоодуу солун болган.

«Салгал» садиктен дөрт уруг танцы-самны чараш күүсеткен. Аянныг, чиик ойнааннар. Валентина Куулар «Суг-Хөлүм» деп ырыны тааланчыг күүсеткен. Танцы бөлүү шыырак ойнаан. «Чебурашка» яслиде болгаш «Салгал» садикте шупту-ла хереэжен улус, аныяк кыстар бир демниг ажылдап турарлар. Олар кайызы-даа 60 маадырларны көргүскен чогаалдарындан, ылангыя «Самбажык» деп шиидеп ап, сценажыктан көргүзүглерге ойнаанын көрүкчүлер сонуургаан. Хереэжен улус Самбажыктың болгаш маадырларда эр улустуң рольдарын оолдарзыг күүсеткенин (бичии четпестер турза-даа) мактавас арга чок. Жюри-даа үнелеп турду. Ылаңгыя Часкал Монгуш, Дина Куулар, Марина Донгак таныттынмас, оолдар дег, эрес, шиитпирлиг ойнааннар.

Көдээ Совет коллективинден Мокур Куулар биле Чыртай-оол Куулар (назы дөгээн-даа болза) «Чавыдактың» соруктуг ырлаанын база ажылчын не Диизеңмаа Монгуш «Алдан-Маадыр» деп шүлүктү чоргаарал-биле эрестиг күүсеткенин көрүкчү чон мактаан. Бо-ла бүгү организацияларга, коллективтерге дузалап, деткип, концертин үдеп берген баянист Борис Сайынга өөрүп четтиргенин олар илергейлээн. Ырлар, танцы-сам бүрүзүн баянга үдеп кээри амыр эвес, чай чок ажыл чорду. Уран үүл көрүлдезиниң 7 кижи составтыг комиссиязы-жюри кежигүннери ук концерттиң чедерчетпестерин демдеглеп, түүнеп үндүрген.

Бо талазы-биле жюри кежигүннериден харыысалгалыг кижи Дайытмаа Аир-Сааа допчулай характеристика берип, түүнел анализти чугаалаан. Шупту албан, организациялар болгаш күш-ажылчы коллективтер бо бараан өртээ улгаткан аар, берге үеде кедер идик-хевин кызып тыптынып, четчёлеп, таарыштырып алганы эки-дир деп демдеглээн. Кыска үеним иштинде белеткеп четтиккен концертке идепкейлиг киржип, көрүлдеге ойнап, чонга аян тудуп, бараан болган бот-тывынгыр артистерни адап мактавышаан, оларга өөрүп четтиргенин илергейлээн. Көрүлдениң спонсорлары (деткикчилери) албан, организация, коллективтериниң профкомнары, боттары бооп турар. Түүнелинде бирги черни школа (директору Никита Куулар) чаалап алган —3000 рубльди шаңналга алган. Ийги черни алган ажылагый бүдүрүлгезиниң контора коллективи (Шүжүк Куулар) 2000 рубльди болгаш хереглекчилер ниитилелиниң коллективи (даргазы Василий Куулар) 2000 рубльди тус-туста үлешкен. Үшкү черни алган «Салгал» садик (Чечен Куулар), «Чебурашка» ясли (Ленмаа Куулар) 1500-1500 рубльди шаңналга алганнар.

Шылгараан тнилекчилерни тус-тузында профком даргазы Чечек Монгуш шаңнап, акша-төгерикти сунган. Кандыг-даа кижи уран үүлге хандыкшып киржир, көөр болза, оон кажан-даа сагыш-сеткили омак-хөглүг, сергек болур. Көрүлдени шору бедик деңнелге эткен деп үнелээн. Уран үүл көрүлдези уламчылап-ла турар болзунам!

Оссур-оол МОНГУШ.
Чыраа-Бажы суур.

Алдан-маадырларның 110 чылынга

240 ойнакчы (кижи) хаара туттунган. Массалыг концерт дээрзи илдеп. Уран үүлдүң көрүлдезин бир дугаарында Чыраа-Бажы хереглекчилер ниитилелиниң коллективи концерт көргүзүү-биле бараалгадып ажыткан. Суурнуң албан, организацияларындан, коллективтериниңдеп концертке шылгараан болгаш көрүкчүлерге база жюриге үнеленген макталдыг күүседиглерни маңаа демдеглеп көргүзейн.

Чыраа-Бажы ортумак школазының элээн хөй эр башкылары бараалган келгеш, Анатолий Монгуштуң сөөнге Солаан Базыр-оолдуң аялгазы-биле «Далай-лама чагның утпаал» деп ырызын күүсеткени бедик хүндүткелиг болган. Бүгү залга шимээн читкен, сактырга, хүрээде мөргүлге чүдээн, ону дыңнаан улус ышкаш, ыржым апарган. Улуг-бичин улустуң кичээнгейи, сонуургалы хаара туттунган. Ол-ла школаның дөрт кыс башкызы Солаан Базыр-оолдуң «Ам бир катап душсумза» деп баштак ырызын ажылдап, эде тургустунуп, отчет хевирлиг, эреңгей, үүрмек материалдардан чайлааш, долгандыр турар хайыккан амыдыралды, ажылиишки эскерип, тодаргай фактылар-биле бадыткан, солун кылдыр бижиир ужурлуг. «Номчудуң бе?» деп улус айтыржып, сураглажы бээр дээштиг чагааларны номчукчу бүрүзүнүң бижээн турары күзенчиг.

Амгы үеде рыноктуң берге байдалы солуннар черлерин оюн эрттээн. Чуртта саазын өртээ улгаткан. Оон-биле кады солуну номчукчуларга белеткеп тура, редакция типографияга, харылзаа черинге ой-хемчээл чок акшаны өскелзи кылдыр төлеп турар. Ынчалза-даа харылзаа черлери солуннарны номчукчуларга озалдадып чедирип турары чажыт эвес. Бо чорук бистиң номчукчулар-биле харылзаавыска улуг шаптыкты чедирип турар. Номчукчуларның дилээ-биле телерадио программазын парлап эгелээн бис. «Шын» солун четчир акша-биле Чазактан хандырытынган. Номчукчулар бижээн чагааларны дээш хомудал чок төлевирни ап болуп. Ол ышкаш солунда ажылдап турар килдистериниң ажыл-чорудулгаларын, журналистериниң ажылын, редакцияның моон соңгаргы сорулгаларын, шиитпирлеп турар айтырыгларын болгаш номчукчуларның салган хөй санныг айтырыгларынга делгерентей харыыларны «Шын» солуннуң кол редактору, Тыва Республиканың улус депутаты В. Ф. Чадамба болгаш киллис эргелекчилери ужуражылга үеленде чугаалап турган.

Эткен неделяның сөөлгү дыштаныр хүннерин ажылган, «Шын» солуннуң бөлүк ажылдакчылары Улуг-Хем районнуң чамдык ажыл-агыйларынга, суурларынга барып, ужуражылгаларны эрттирген. Кежээкиниң чеди шак четпээнде, Кечил-оол аттыг совхозтуң төву Хайыракан суурга Дмитрий Дамба-Даржа аттыг Культура бажыңынга чеде бердивис. Кижилер эвээш болган. Манап турар эвес, суму чагыргазының даргазының бажыңынга четтивис. Ол дораан чедип келир болуп аазааш, олчаан сураг барган. Кажан-даа бистиң чарылбас бижикчивис Тюлюш Кечил-оол аттыг совхозтуң удуртукчуларының биреэзи Биче-оол Монгул-оол чедип келгеш, биске дузалажып, өөг-куду маңнап эгеледи. Чамдык кижилер журналистер-биле чугаалажып, оларның халас концертин көрген болза эки турган-дыр, үүге баш удур чарлал кылбаан улузуд бо дээрзин чугаалап, маңнап турун берген. Ол үеде Хайыраканда кырганнар бажыңының директору Валерий Тюлюшович Дондувай келгеш, мында чыылган улусту чалап алгаш, бистиң кырганнарывыска катай ужуражып көрүңерзе кандыгыл деп сүме кирип келди. Оны хүлээп алгаш, кырганнар бажыңының хуралдаар залынга ужуражылганы эрттирдивис. Аңаа кол редактор, улус депутаты В. Ф. Чадамбадан хөй санныг айтырыгларны, ажык чугаазының соонда салганнар. Кырганнар болгаш чамдык кижилер солуннуң ажылынга хамаарыштыр сүмелерин, саналдарын бергеп. Оон соонда редакцияның «Солунчу» агитбригадазының концертин чыылганнар улуг сонуургал-биле көргеп.

Эртенийде «Улуг-Хем» солуннуң чогаадыкчы ажылдакчылары-биле ужуражылга ийи солуннуң ажылдакчыларынга ажыктыг, өөредиглиг болуп эткен. Улуг-Хем район чагыргазының даргазы К. Т. Куулар, район Совединиң даргазы Б. С. Седей болгаш өске-даа чамдык харыысалгалыг ажылдакчылар-биле солун чагыдылгазынга, ажылынга хамаарыштыр ажык чугаа болган. Ол ышкаш Улуг-Хем болгаш Чаа-Хөл районнарда «Шын» солуннуң тускай корреспондентизи кылдыр чаа ажылдап эгелээн Седип Монгалды удуртукчу даргаларга болгаш ужуражылга үеленде чонга таныштырган.

«ҮТКА 25 чылы» совхозтуң Культура бажыңынга болган ужуражылга солун болган. Редактор В. Ф. Чадамба солуннуң ажылдакчыларын тус-туста таныштырган, редакцияның ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр делгерентей чугааны кылган. Аңаа чамдык кижилер рынок үеленде берге байдалында эм аптекаларда барык чок болуп турар. Ынчангаш эм үнүштер дугайында солунга парлаарын дилээн. Ол ышкаш шажын-чудүлге дугайында парлап турарын деткээн болгаш шажын календарын кандыг номнарга үндезилеп кылдын турарын сонуургаан. Ол ышкаш өйлеп-өйлеп «Танышнар» деп рубрика аңаанга солуннуң ажылдакчыларының дугайын чуруу-биле чонга таныштырар сорулга-биле бергеп турарын санаалаан. Делегейде болуушкуннарны допчулай берип турарын база сүмелээн. Ол ышкаш экономика, рынок, эки кижилер, даштыкы чурттар-биле харыысалгалыг ажылдакчылар-биле, Советтер, чагырга ажылдарын, кижизидилге, кем-херек үүлгедикчилери-биле демисет, көдээ ажылагый айтырыгларын, Тывазының төөгүзүн доктаамал чырыдын турарын номчукчулар саналдарынга илередип турган. Солуннуң ажылдакчылары Тюлюш Кечил-оол аттыг «ҮТКА 25 чылы» ажыл-агыйларның удуртукчулары, специалистери-биле чагыдылга база солуннуң ажылынга хамаарыштыр чугааны кылган. Арыг-Узуу суурунуң суму чагыргазының болгаш Совет даргазы Кара-оол Сегбелдеевич Ооржак биске бүгү тала-биле дузалажып, чай-шелеңге чок-даа болза, чеди тып, ажылдыр, шимченгир, тывызык чоруун көргүскеннин дээш аңаа өөрүп четтиргенивисти илереткес аргавыс чок. Ындыг идепкейлиг кижилер солун ажылын үеленеп, оон ажык-дузазын билип, ужуражылга кылырынга улуг дузаны көргүзер боор чорду.

«Шын» солуннуң ажылдакчылары чораан-на черинден боттарының киллистеринге хамаарышкан чагааларны организастап алырындан аңгыда, ужуражылга үезинде чоннуң ажыктыг, өөредиглиг сүмелерин, саналдарын билип алган. Ол ышкаш боттарының белеткеп алган концертин чонга бараалгадып, ажыл-иште хаара туттурган кижилериниң сагыш-сеткилин көдүрүп, хей-аъдын, сүлдезин байыткан. Олар база катап аалдап келирин дилеп турдулар. Ийе, «Шын» солун редакциязының ажылдакчылары номчукчулары-биле база катап ужуражырынга кезээде белен.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧОЛУКШУЛ

«Шын» солун редакциязының ажылдакчылары ийи чыл ажыг үеним дургузунда боттарының номчукчулары-биле ажык чугааны кылып, чымыштыг ажыл-ижин таныштырып, номчукчуларның чагыг-сүмелерин, саналдарын дыңнап, «Солунчу» агитбригадазының концертин бараалгадып келген. Редакцияның ажылдакчыларының аттарын солундан пат таныыр апаргандаа болза, оларның арынарын билбес турган номчукчулар ам боттарын көрүп, чугааларын дыңнап, харын-даа уран талантызы-биле таныжар аргалыг болгаш. Номчукчуларның дилээ-биле ужуражылгаларның соонда чаа рубрикалар, арынар, булуннар солун арыннарынга көстүп келгилээн. Ужуражылгалар соонда «Башкылал» деп арын, «Судур» деп булун, сарыг шажын календары, «Эскертиннээн кижилер», «Дүрген дуза, сүме херек», «Арат, таваачын ажыл-агыйларда», «Социал камгалал», «Экономиктиг сайгарылга», «Рынокту негелдези-биле», «Бойдус камгалалы» болгаш өске-даа рубрикалар төрүттүнген.

«Шын» солун редакциязының ажылдакчылары Тес-Хем, Эрзин, Өвүр, Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Кызыл, Таңды, Бии-Хем болгаш өске-даа районнарның төптеринге, ажылагый бүдүрүлгелеринге, суурларынга хөй санныг номчукчулар-биле ужуражып, агитбригадазының концертин бараалгадып келген. Бо ужуражылгалар солуннуң болгаш оон ажылдакчыларының ажыл-чорудулгазын чоокка кылдыр таныштырып, ында ажылдап турар журналистерни сонуургадып, үрен талантызын көргүзүп, номчукчуларның солуннуң ажылынга хамаарыштыр саналдарын дыңнап, чедер-четпестерин илереткен саналдарын, чугааларын, сүмелерин билип алырындан аңгыда, корреспондентилер барган-на черинден солун арынга чыыдар материалдарны чыып ап чоруур.

Номчукчулар-биле дарылзаа быжыккан, көдээ корреспондентилер чыл санында немежип турар. Ол дээрге демократияны, ажык-чарлыг чорукту, шүгүмчүлелди, саналдарны хөгжүдеринге солуннуң ролюнуң бедиин турарын бадыткан турары олдур. Кол сорулга болза, нарын, берге эде тургустунуун, кунунун, рынокту канчаар боттанып турарын бүзүрен, чиг, барымдаалыг, шыныыбиле көргүзеп болгаш редакция үеним негелдези-биле бодунуң ажылын эде тургуска болгаш журналист бүрүзүнүн чогаадыкчы аргаларын дегкээн болур. Ынчангаш журналист бүрүзү үе-биле деңге базып, оон негелдези-биле ажылдап, эде тургустунуп, отчет хевирлиг, эреңгей, үүрмек материалдардан чайлааш, долгандыр турар хайыккан амыдыралды, ажылиишки эскерип, тодаргай фактылар-биле бадыткан, солун кылдыр бижиир ужурлуг. «Номчудуң бе?» деп улус айтыржып, сураглажы бээр дээштиг чагааларны номчукчу бүрүзүнүн бижээн турары күзенчиг.

Амгы үеде рыноктуң берге байдалы солуннар черлерин оюн эрттээн. Чуртта саазын өртээ улгаткан. Оон-биле кады солуну номчукчуларга белеткеп тура, редакция типографияга, харылзаа черинге ой-хемчээл чок акшаны өскелзи кылдыр төлеп турар. Ынчалза-даа харылзаа черлери солуннарны номчукчуларга озалдадып чедирип турары чажыт эвес. Бо чорук бистиң номчукчулар-биле харылзаавыска улуг шаптыкты чедирип турар. Номчукчуларның дилээ-биле телерадио программазын парлап эгелээн бис. «Шын» солун четчир акша-биле Чазактан хандырытынган. Номчукчулар бижээн чагааларны дээш хомудал чок төлевирни ап болуп. Ол ышкаш солунда ажылдап турар килдистериниң ажыл-чорудулгаларын, журналистериниң ажылын, редакцияның моон соңгаргы сорулгаларын, шиитпирлеп турар айтырыгларын болгаш номчукчуларның салган хөй санныг айтырыгларынга делгерентей харыыларны «Шын» солуннуң кол редактору, Тыва Республиканың улус депутаты В. Ф. Чадамба болгаш киллис эргелекчилери ужуражылга үеленде чугаалап турган.

Эткен неделяның сөөлгү дыштаныр хүннерин ажылган, «Шын» солуннуң бөлүк ажылдакчылары Улуг-Хем районнуң чамдык ажыл-агыйларынга, суурларынга барып, ужуражылгаларны эрттирген. Кежээкиниң чеди шак четпээнде, Кечил-оол аттыг совхозтуң төву Хайыракан суурга Дмитрий Дамба-Даржа аттыг Культура бажыңынга чеде бердивис. Кижилер эвээш болган. Манап турар эвес, суму чагыргазының даргазының бажыңынга четтивис. Ол дораан чедип келир болуп аазааш, олчаан сураг барган. Кажан-даа бистиң чарылбас бижикчивис Тюлюш Кечил-оол аттыг совхозтуң удуртукчуларының биреэзи Биче-оол Монгул-оол чедип келгеш, биске дузалажып, өөг-куду маңнап эгеледи. Чамдык кижилер журналистер-биле чугаалажып, оларның халас концертин көрген болза эки турган-дыр, үүге баш удур чарлал кылбаан улузуд бо дээрзин чугаалап, маңнап турун берген. Ол үеде Хайыраканда кырганнар бажыңының директору Валерий Тюлюшович Дондувай келгеш, мында чыылган улусту чалап алгаш, бистиң кырганнарывыска катай ужуражып көрүңерзе кандыгыл деп сүме кирип келди. Оны хүлээп алгаш, кырганнар бажыңының хуралдаар залынга ужуражылганы эрттирдивис. Аңаа кол редактор, улус депутаты В. Ф. Чадамбадан хөй санныг айтырыгларны, ажык чугаазының соонда салганнар. Кырганнар болгаш чамдык кижилер солуннуң ажылынга хамаарыштыр сүмелерин, саналдарын бергеп. Оон соонда редакцияның «Солунчу» агитбригадазының концертин чыылганнар улуг сонуургал-биле көргеп.

Эртенийде «Улуг-Хем» солуннуң чогаадыкчы ажылдакчылары-биле ужуражылга ийи солуннуң ажылдакчыларынга ажыктыг, өөредиглиг болуп эткен. Улуг-Хем район чагыргазының даргазы К. Т. Куулар, район Совединиң даргазы Б. С. Седей болгаш өске-даа чамдык харыысалгалыг ажылдакчылар-биле солун чагыдылгазынга, ажылынга хамаарыштыр ажык чугаа болган. Ол ышкаш Улуг-Хем болгаш Чаа-Хөл районнарда «Шын» солуннуң тускай корреспондентизи кылдыр чаа ажылдап эгелээн Седип Монгалды удуртукчу даргаларга болгаш ужуражылга үеленде чонга таныштырган.

«ҮТКА 25 чылы» совхозтуң Культура бажыңынга болган ужуражылга солун болган. Редактор В. Ф. Чадамба солуннуң ажылдакчыларын тус-туста таныштырган, редакцияның ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр делгерентей чугааны кылган. Аңаа чамдык кижилер рынок үеленде берге байдалында эм аптекаларда барык чок болуп турар. Ынчангаш эм үнүштер дугайында солунга парлаарын дилээн. Ол ышкаш шажын-чудүлге дугайында парлап турарын деткээн болгаш шажын календарын кандыг номнарга үндезилеп кылдын турарын сонуурга

(Эгези, уланчызы № 100, 102, 103, 104 «Шында»).

— Мен-даа көрбээн мен. Бөгүн көрлүм. Чүү деп түрдү мон? «Чагырга деп чүве чок апар чыдар-дыр. Кым ийик, ол кадарчыларның ады? Чаңгыс тыва дижир ийик силер бе? Аная чордум. Мээн айтыышкынын тоовады. Силер, бо улусчу контроль даргазы, кол зоотехник-биле кады дораан үнүкер. Бо кежээ, даарта эртен хоюн сүрдүрүп эккелгеш, агарладыңар. Калчаразан. Оны ынчан амдажыдар бе — дээш, бисти база дивээни чок: — Силерде база бар. Ынчаар амдажыдып алган-дыр силер. Кошкарлар база тудуп турар ашак бо. Эккелиңер. Ынавас болза, ажылыңдан үйдүрер чүве-даа диди. Корткаш, дүрген-ве хаптывыс — дээш, улусчу контроль даргазы Салбак-оолду чептээн. Хоювусту киирбес болза, хоржок боор, Шактар оглу. Кяда ынчап аасдыы үндүрүп турар бис.

— Чок, мен хоюм ынаар аппарбас мен. Кижи чангыс сөстүг чоруур-ла болгай. «Сөглээн сес, кеткен ыяш». Канчаарын-даа кадарчы боду билир ыйнаан.

— Салбак-оол дедир тепкеш олдурупкан. Демги ийи дарга эртенинде-даа эптеп-чептеп чадап катташ, хөөн арай багай чорупканнар.

Ол чугаа оон-биле доозулган боор деп. Салбак-оол бодаан. Кайын ындыг боор, бөгү сүрүп, тускай элчи келген, совхоз директору чоруттуп деп. Барбас аргажок апарган.

Директор айтырыгны чааскаан шиитпирлээр эргелиг, ынчалза-даа черле ынчаар чаңчыкканы-биле суурда дарга баштыг кижилерни чыып алган олурган, кандыг-ла-бир онзагай болуушкун-даа болганышкаш.

Салбак-оол кире бээрге, директору хөлчок тадыгайндыр каттырган олурган. Та чүү дээш, оны кижи билир эвес. «Дедир төрээн» кадарчыны көрүп кааш, ширини шырай кирип, сандайынга ындында-ла семис боду эптей-эптей олургулаан.

— Бээр чоокшулады эртип келиңер — дээш, Салбак-оолду чүге келдиртип эккелгениниң чылдагаанын чугаалаан:

— Совет эрге-чагырганың айтыышкынын тоовастаан кижидир бо. Маңаа ижин-кара чокка чугаалаппас болза, хоржок. Баштай улусчу контроль даргазынга сөс бээр-дир.

Оозу туруп келгеш:

— Хоюн кыргыдарындан ойталаан кижи-дир. Чылдагаанын совхоз директорунга чугаалап каан мен дээр. Мен тайылбырлап канчаар мен, боду тайылбырлазын — дээш, олуруп алган. Зоотехникке сөс бээрге, контроль даргазының саналын детхээн.

Салбак-оолду тургузупкан.

— Тыва арат кыш удур кажан, кяда хой кыргып чорааш — деп бар чорда, бир кижи үзе кирген:

— Турган, турган, Шактар оглу. Силер канчап оны билбес апаардынар.

— Ийе, билир мен. Кидис салыр дүк четпес хире боорга, чамдык чылдарда чамдык арттар хой, хураганын эвес, а иртте́рин өйлеп агарлап ап турган. А менде иртте́р чок.

— Ой, көдек, ындыг чүве ийикпе азы?

— Ындыг, ындыг — деп, олурганнар оон-моон оны детхээн.

— Совхоз дүк планын күүседип чадап турар чүве-дир. Оны күүседир дээш, чангыс мен эвес, чангыс сен эвес, а бүгү совхоз харылаар ужурлуг бис. Өске хойжулар кыргыдып каапты. Ам-даа четпейн тур. Сеи кандаай кижи сен, үнүгүрүнче киргеш, дүй тептиниптер морзук дег, дедир тептинер? Хой болза сээн хуулда малың эвес-тир, хөйнүү-дүр, совхозтуу. Чүве билбес чаш уруг эвес сен? — деп, директор сургаар сагыштыг апарган.

— Харын мен чаш уруг эвес-тир мен. Менээ сурталдың хөрээ чок. Мени эвес, план күүсетпээн кадарчыларны маа келдирер турган-дыр. Чедир дужаавзан дүгүн тып дээр, ол-ла. Даштын Хүндүлел самбыразында олурарларның аразында-даа дүк планын күүсетпээн кижилер бар. Оларны чоп ында чалап алган силер? Мээн чуруум чоп аңаа астынмас чүвел? — дээш, кижиң изиглени берген. — Азы мээн эрткен намдарым шактыктап турар чүве бе?

— Алло! Алло! Бистер Шактар оглу Салбак-оолдун өөнде келдивис. Оон-биле бистиң корреспондентивистиң интервьюзун дыңнаңар. Алло! Алло!.. Аппарат аваа-дыр. Ам эгелээлиңер. Мен айтыырлар салыр мен, силер харылаар силер. Ындыг-дыр аа, Шактар оглу?

— Шыдаар ирги мен бе але?

— Ында кижи шыдавас чүү деп — дээш, корреспондент микрофонун демгизиниң аксына чедирип келген. — Бо чылын көргүзүглериңер кайы хире боллу? Чугаалап көрүнеңер, Шактар оглу?

— Пат, пат. Ынчалза-даа бо кадай-биле шоу-ла болдувус, чүс хойдан чүс үжен хураганы арай деп алдывыс. Боттарывыстың хуу хураганнарывыс немеп чыткаш. Бодум хуумда чүс хойдан чүс үжен хураганны алзымза деп планыг кижи мен. Ол сорулгамны мынча назынымда күүседип чадаштым. Черле хоржок боор мен.

— Адырам, Шактар оглу, чоп хоржок деп? Чүс үжендедаа хөйну ап турар кадарчылар турган-на болгай. Ам-даа бар.

— Билир мен, ындыглар бар. Мен оларның оозунга эки-ле бүзүревес мен ийин.

— Чоп?

— Чоп дээрге, чүвениң шыны мындыг. Сенде быжыглаан хойдан ынча хураганны өлүпдаа чыткаш, ап шылаас сен. Мен ынча дээр мен, чыгаанга-даа кирип боор мен.

— Силерниң оонда кайын шын боор — дээш, корреспондент үш-дөрт хойжулар адаан — Олар ап турар-дыр.

— Мен албайн турар диведим. Ап турарлар. А канчаар ап, кандыг арга-биле ап турары билдинмес-тир. Бойдус деп чүве бар-дыр, тускай дүрүмнүг. Хой-даа, кижи-даа аңаа чагыртыр. Малга өлүмчидим черле турар. Аарыг-хамчык турар. Ара салыр таварыглаар турар. Бойдус ынчаар чаяан каан.

— Ынчаарга ам. Шактар оглу, хөй хураган ап турар кадарчылар ак сеткилдиг эвес кижилер боор турар, ындыг бе, силериң бодалыңар-биле аан?

— Чоп ак сеткилдиг эвес боор. Аажок ак сеткилдиг улус-тур, планын үшчок ажыр күүседип турар. Үүгле шынчы эвес-тирлер ийин.

— Кай, дооза бе?

— Чоп дооза боор, чамдыктары. Ылангыя эң хөй хураган ап турарлар аан.

— «Эң хөй хураган ап турарлар?» Таанда олар кайын мегелээр — деп, корреспондент удурланган.

— Мегелеп кайын мегелээр. Ап турарлар харын. Кайыын, канчап ап турарларыл? Оозун бар шаа-биле чажырарлар-дыр. Ак сеткилдиг эвес. Мен ынча дээр мен — деп, Салбак-оол болунуун маргышкаш олурупкан.

— Барымдаазы? —деп, корреспондент улам синнеккен.

— Силериң ада-иенер малчын чорду ыйнаан?

— Ийе, чораан. Ам-даа малчыннар, силер ышкаш хойжулар.

— Олар каш хураган алганыл бо чылын?

— Сезен ажыг деп оржуктар.

— Ол-дур, шынчы малчыннар. Чүс хойдан оон хөй хураган алыры берге, харындаа болдунмас. Сезенни, ийистээри-биле катай, улуг-ла дээрге, тозанны ап болур. Ол безин берге.

— Силерде чүс болду?

— Чугааладым, бодумнуң хуу хоюмнуң төлүн салыптым деп. А аван, ачаңның хууда малы хөй бе?

— Инектер бэр. Каш өшкү. Хой чок.

— Ол-дур, оларның хораан азы чедир албаан хураганнар орнуң дугаптар чүвези чоктур. Чүстен — сезен. Экизи ол. Езулуг мурнакчы ак сеткилдиг малчыннар ол-дур.

Салбак-оолдуң харылаарының алыс утказын корреспондентилер эки-ле билбээн. Оон узаар болза, оон-даа будалчак апар чытканын Өленмаа кайын эндээр, ынчангаш чугаага кирژи берген:

— Кысказы-биле, билдингир кылдыр чугаалап бер даан, будап, шөйүп орбайн. Хөй хураган ап турар хойжулар оларны кайыын ап турарыл? деп айтыыг ышкажыл.

— А-аа. Ынчаар тодазы-биле айтырар-ла болгай.

— Айтыдым, Шактар оглу.

— Чок, айтырыгларыңар будалчак турду.

— Чаа харын, ындыг-даа болгай аан, мээн буруум-дур. Ам бо угбайның айтырынга харылаар көрүнерем.

— Бирээде, кадарып, турар хоюндан сезен хирени алыр дижик. Оон кырынга бодунуң хууда хураганнарын немептер. Ол та каш болур? Эвээшсизинзе, оглу, кызынган азы дөргүл-төрелинден бөлүп аптар. Чок болза, кускулуктер аптар. Мынчап кээрге, чүс чээрби, чүс үжен, харын-даа оон-даа хөй апаар. Ол дээрге алдар сүргеш, коччуг кижи бооп. Хөйге бодун чарлаттынар дээш. бодун боду мегелеп деп чүве-дир.

— Бодунар база ындыларга катчыр апаар-дыр силер.

— Хе-хе-хе. Кай, ынчап бардым бе? Ам канчаар, ындыгдаа болгай аан. План дээш, кым-даа кызыдар апаар чүве-дир, арга дилээр. Хе-хе-хе. Өскелерни шүгүмчүлеп оргаш, бодум база туттурып аадым, але. Чаа, ам болгай аан. Оон еске чугаалааар чүве тыппас мен.

Шынап-ла, Салбак-оолдуң харылары будалчак болгаш шөйүк болган, корреспондент катап-катап ылавылаар, артык үе чарыгдаар ужурга таварышкан. Оон ангыда. оон дээре көргүзүглерлиг эшөөрүгге, харын-даа республикада ат-сураа шаңда-ла сурагжый берген малчыннарга адаараар хөөн ында база бар-даа ышкаш кылдыр билдинген. Оон-даа багай чүве Салбак-оолдуң харылары өгүл. кылдыр база билдинип болур. Мынчап кээрге, үениң негелдеринге дүүшпес. Ол дугайын корреспондентилер дораан эскерип кааш, дамчыдылгадан дораа-ла думчуу тыртыя берген. Олар партия мурнунга харысалгазын кайын үттүр. Чүү-даа болза, боттарының аразында «Өлүгээн часса-даа, хөлүн часпаан ашак-тыр ийин» деп чугаалашкан боор.

Корреспондентилер хер-херекселин машинязынга сүктүнүп турда, кыры-биле кускуннар ужуп эрткен. Бир кускун черле ындыг чаңы-биле коданны дескингеш, өг артында тей кырында дыттың шышпык бажында куу будук кырынга олурупкаш, бодунуң дылының кырынга чугаалаан:

— Чо-ок, чок!

— Ой, эжен, бо кускун «чо-ок, чок» депти. Тывалаптыы — деп, чолаачы элдепсинген.

— Кускун тывалап чораанын кым көрген. Хамжыргыы кижи эвес сен бе? — деп, бирээзи оозун кыжыраан.

— Хам-даа эвес мен, Уктөөгүмге ындыг кижи-даа турбаан. Шынап, «чо-ок, чок» диди. Силер дыңнадыңар бе? — дээш, бирээзи ында турганнарже көрүнген.

— Ийе, дыңнадым — деп, Салбак-оол харылаан: — «Чо-ок, чок» диди.

— Ол чүү дээни ол?

— Чок болза, чем тыппадым, аштап чор мен диксээн боор, чок болза, силерге чугаалаан боор чоруунар чогувас-тыр деп.

— Таанда?

Дооза каттырышканнар.

Корреспондентилер чорупкан. Ынчан-мынчан дамчыдар бис-даа дишпээн. Чеже-даа маназрга, Салбак-оолдуң үнү радиога дыңналбаан. Оозун бодаарга, Шактар оглу Салбак-оол радио ажылдакчыларының күзелин хандырып шыдаваан. Оон бодалы-биле алырга, күскүн эндевээн, чоруу чогуваан.

(Уланчылыг).

УСПА ЭРИИНДЕ УРАН ТАЛАНТЫЛАР

● Дус-Даггa эрткен фестиваль ●

«Өзүгеи малдыг, өңүр казе бойдустуг, өөрүрек чоннуг өвүр чери, экии!» деп чылыг сөстер-биле республиканың он бир районнарындан 293 улусчу талантылыглар ыраккы Дус-Даггa чолугуп, ыр-шоорун бараалгаткан. Мурнуу зонаның уран үүл фестивалы ынчалдыр республика чергелиг кылдыр эрткен. Кайгамчык-ла салым-чаханыглар, кайызын кандыг дээрил аан! Ийи хүн уламчылаан уран үүл шуулганының ора-сомазын оода-ла каксы-даа бол, таныштырарын оралдажыйн. Ол олчаан дамчыдайн деп улуг аас этпес мен. Буруудатпаңар.

Дус-Даг суурунуң стадионунда ногаан театр. Кижи бажы кизирт. Буурул Дус-Даг-ның суурже көрүгеи делгем хөрээнде «Көрүлде-93», «Дус-Даг» деп даштар-биле бижээш, көскү кылдыр чугайлап кааны бир километр хире белдикте көстүп турар. Фестиваль киржикчилериниң машина-техниказы стадион кыдыында чыскаалыпкан. Каас-коя торгу тонгарлыг артистер, көрүкчүлер челээш өңүн сагындырар. Хөгжүм-музыка ындынныг.

Фестивальды кызыл хептерлиг, хып дээн чалыы бараабанчыларның шимчээшкининг марыжы эгелээрге, үш кыс, бир оол сураглыг чугаалчылар С. А. Сарыг-оол биле В. Ш. Көк-оолдуң чуртунда ук байырлалдың медээзин бөрипти. Дус-Даг суму чагырыкчызы В. Донгак аалчыларга байыр чедирип, аалорааныңче чалап, чугаадыкчы чеднишкиннерни күзеди. Ол-ла изиг күзелди район чагырыкчызының оралакчызы К .Сат чыылганнарга йөрээрге, Культура яамызының сайыдының оралакчызы, оргкомитет даргазы В. Мартый-оол фестивальдың ажыттынганын чарлады. Сценага «Саян» ансамбльдиң аллын-сарыг хептерлиг артистери ураангайларның ёзулал самын болгаш сыгыт, хөөмейни бараалгатты. Ол-ла байыр чедириишкинни «Күзел» театрының артистери уламчылады. Успа хөл чайынналып, Улуг-Хем биле Хемчик чалгып, уран талантылар жанрлар аайы-биле мөөрейлежип эгеледи.

Улустуң аас чогаалы. Өвүрнүң «Буланыгның эдискизи» ансамбль бо удаада сыгыт-хөөмейни чаңгыс чер-чурттуу К. Сончыга, улуг өгбелери алдан-маадырларга турасказатты. Республикада сураглыглар Г. Куулар, В. Кечил оларның хөөмейиниде, В. Монгуштуң «Араттың ырыпдан» безин артык кылдыр сагыш-сеткилди бичиң ыраажы Артыш Монгуш чардыктырды. Оон күүселдези-биле «Өскүстүң ыры» кижи бүрүзүнүң кударалын хайныктырды. Ук кударалды аныяк ыраажы «Кожамыктары»-биле чазыктырды. Солчур суурдан келген бо бичии ыраажы фестивальдың түңнелинде деткимче кылдыр ийи иртти база эрзинчилерден бүрүн концерт хевин алыр аргалыг болган. Өзүн келгеш А. Монгуш тыва ыраажылар А. Түгүр-оол, О. Болдукпанны катай солуп болур хире үшүү. Бүзүревес болзуңарза, дыңнап көрүңер.

Чөөн-Хемчиктен делегейниң аллын дисказының сылдызы Олег Куулар хомуставышаан сыгыртып, ховар талантызын бараалгатты, а Кара-кыс Монгуш «Хайыраан ботта» Караның ырызын эки күүсетти. Ол районнуң «Салгал» хөөмей-сыгыт ансамбли база-ла чогаадыкчы чоруун көргүскен.

Эрзинчилер аас чогаалының жанрынга «Далай-лама» деп ыры-таңшылыг композициязы, тыва хөгжүм хереклериниң ансамбли-биле ылгалганнар. Ол ышкаш ыраажы Ак-кыс Сагаан («Декей-оонуң» лауреады) «Байла Хемчиниин» бадырыптарга оиза-ла. Кежик Сагдынын хоюг, өткүт үн-биле Седиптин ырызын ырлаары таалаачыг, а «Мэнгога» безин ажылдан чораан, аддарлыг артизивис Владимир Соян ам-даа ындынныг-ла чорду.

Сураглыг сыгытчы К. Сончының аяны-биле «Барын-Хемчиктиң үштүн хөөмей-сыгыт бөлүү Чоза хем дугайында сюжеттиг күүседигин тывынгыр күүсеткеш, фестивальдың база бир шаңналын алдылар. Леонид Ооржак хөөмей, сыгыт, каргыраапы катай-хаара күүседип, Англияга чораан лауреат адын бадыткады.

Шүлүкчү К. Натпий-оол лириктиг киирилдени сөглевишаан, удуртуп турары «Улуг-Хемниң чалгыдары» чогаадыкчы каттыжыышкынының өмүнээзинден өвүржүлүгре тускай хуудусту таратты. Типографияга ногаан өңүг будук-биле парлаан ол хуудуста байыр чедириишкинни база бодунуң бижээни «Улаатай» деп ыры бар. (Музыказы Г. Базырныы). Чоннуң өөрүшкүзүн Улуг-Хемниң кыстары «Кожай биле Торгалыг», «Ырлажыылы», «Бай-ла Хемчиим» (Сөстери С. Сарыг-оолдуу) деп ырлар-биле улам сорук киирдилер.

Таңдыжылар улусчу аянбиле 60 маадырларга турасказаткан «Туттурбайн чорза-чорза» деп хөгжүмнүг композицияны күүсеш, түңнелинде бо айда алдан-маадырларың 110 чылының байырлалында Сүт-Хөлге барып ойнаар эргени чаалап алдылар.

Танцы-сам. Бо жанрга Хандагайтының хореография школазының танцыларының «Хек-даван» бөлүү тергиндеди. Оларның «Тыва танцызы» база амгы үениң аныяктарының таңцылары онзаланды. Эң ылангыя «Классиктиг танцы» бедик үнелелдап, түңнел концерттиң «сөөлгү тевениң чүгү аар» дижири дег номери болду. Оны көруп орарга, Успа-Хөлде өөр ак куу куштар-ла. (Хореограф-башкызы В. Ооржак) биле көрүштүг ажылын соонуургаан. Хоочун артист нарын жанрга кижизидикчи ачы-хавыяазы дээш Өвүрнүң улустуң артизи деп атты фестивальга чаалап алган.

Ыры-хөгжүм ансамбльдери. Фестивальга киришкен ансамбльдериң аразындан Сергей Чымбалакка удурткан «Аялга» (Дус-Даг) мергежилиниң болгаш аныяк салым-чаханыгларны өстүрүп турары-биле ылгалган. Чүгле чаңгыс өгбүледен эвес, а суурдан чаа талантыларны илередири күзенчиг дээрзин жюри хөгжүм башкызы С. Чымбалакка саналдаан.

Ыры. Эң-не нептереңгей болгаш хөй күүседикчилерлиг бо жанрга киришкеннер чаңчыл ёзугаар хөй-ле болду. Оларның аразындан школачы ыраажылар Чойган Ыналай (Эрзин), Дозураш Монгуш, Кан-Болат база Чинчи Чымбалактар, Аяс Ооржак (Өвүр) олар онзалап демдеглексенчиг. Олар фестивальдың сылдыстары болгаш келир үезин. Эң ылангыя Дозураштың «Айлан кужу» чонда сураглыг артист Кежиктиг Темир-оолдун чаа салгалы бооп, көрүкчүлерге улуг таалаллы чедирген. «Торгалыгда ынаам кыска» деп ырыны Барын-Хемчиктен Юрий Делег күүседирге, чон чылыы-биле хүлээп алды. «Мөңгүн-Тайганың ыраажызы Кунан-Кара Хертек «Мөңгүн уруун» ырлааш, өткүт тода үнү-биле Өвүрнүң алдарлыг артизи деп хүндүлүг атка төлептиг болган.

Баштайгы хүннүң ыр-шоору сценага дүнекинин 11 шакта доозулган. Ол-ла дүне Торгалыг арында шууштур тиктинген өглер чоогунга уран үүлдүң одаан кывыскан. Орта база ыры-сам 3 шакка чедир уламчылаан. Одаг соонда ырылар Торгалыг база Ак-Тал арынга дан хаазын уткаан дизе, хөөредиг чок.

Ийиги хүнде Кара-Дуругже, Дус бүдүүрүлгезинче экскурсиялар болгулаан. Аалчылар болгаш торгалыгжылар уран снилбилгениң, уран-шеверлериниң кылган, даараан үүлдериниң болгаш 60 маадыр аттыг чурт-шинчилел музейниң көжер делгелгезин соонуургаа танышканнар.

Жюри уйгу-дыш чок ажылдавышаан. Эскертинмес болгаш деткиттинмес ажылдарга немей чемненириниң безин кызагалдары жюриге онаажып тургулаан. Түңнел үндүреринге чаңгыс сан, чая бадылаашкыннар херек. Оон кадында делгелгениң түңнелин үндүрер үлүг база ол-ла жюриге онаашкан. Ынчангаш оон түңнелдери база ынны шаңналче кирген. Даараан, чазаан, сиилбээн, чураан ажылдар талазы-биле Эрзин район иденкейлиг болганын демдеглеп каары артык эвес.

Фестивальдың бирги —чүс мун акша түнүг шаңналы Өвүрде, ийиги — 70 мун Эрзинде, үшкү —50 мун Таңдыда доктаатынган. Жаирлар аайы-биле өртектиг белектерни тывыскылаан. Ол ышкаш деткикчи шаңналдар кайы хөй болган. Оларны албан, организациялар, хойжу кооперативтер, көрүкчүлер тывыскылаан. Бо талазы-биле дус-даггылар эр-хей болганнар. Алын сыкпаанар.

Тайылбырлап каайн: фестивальдың бо шаңналдары дээрге Культура яамызының бодунуң шаңналдары, Дус-даггылардың чечен чогаалга С. А. Сарыг-оол аттыг, а уран үүлге В. Ш. Көк-оол аттыг республика шаңналдарын тургузар, а оон деткиккилери болуп тус черниң чону, совхозтары киржир бис деп саналдаанын амдыызында Культура яамызының эге орук иэзэни бо. В. Көк-оол аттыг шаңнал культурага хевээр артар. Чечен чогаалга С .А. Сарыг-оол аттыг республика шаңналын Тыванын Чогаалчылар эвилели бодунга алгаш, оон негелделерин ажылдап кылган болгаш Чазакче бадыладып киирер деп турар. Шаңнал амдыызында 500 мун түңне доктаап турар дээрзин чогаалчылар хуралынга фестиваль мурнунда чугаалашкан. Ол дугайында тускайлап, бүгү чонга чарлаар. ынаар саналдаан чогаалдарны делгеренгей сайгарар апаар.

Түңнел концерт мурнунда, фестивальга келген шүлүкчүлер С. Молдурга, В. Серен-оол, С. Майнак, Б. Дүпчүр, К. Натпий-оол. Б. Монгуш өгбелери хоочун чогаалчылар С. А. Сарыг-оол, В. Ш. Көк-оол болгаш өскелерге-даа ёзулал кылдыр чаңгыс-чаңгыс шүлүктерни чонга номчугулааш, бо ыдык черге шүлүк тураскаатпайн эрте бээр эргевис чок дээрзин сөглээннер.

Шилиттинген номерлериниң түңнел концерти суурнуң 1950 чылда-ла туттунган эрги Культура бажыңынга болган. Сураглыг кижилерни тыва чонга шаңнаан, мынча хөй чурттакчылыг суур, эртине дустуг оран мындыг бичии клубтуун аалчылар элдепсиниг-биле эвес, а киленнексеп хүлээп алганнар. Ынчалзажок уран үүлүнүң күжү улус-чонну улам хей-аът киирип, уран ырылар куттулуп, шаңналмакталдар, деткимчелер-биле фестиваль доозулган. Эң-не кол үүл —бот-боттарын билчип, удур-дедир байытчып, улам хөгжүүрү болур. «Байырлыг дишпес бис, база катап аалдап кээр бис» — деп сөстер дыка ханы уткалыг.

Дус-Даггa эрткен фестивальга киржип келген уран үүлдүң хоочуннарын демдеглеп, чамдык номерлерни удавас болуп 60 маадырларның 110 чыл ойнуң Сүт-Хөлге эртер хүннериниче саналдаан болгаш бо чылын школа доозар аныяк талантыларны Ыналдың уран үүл училишезиниче өөредип киирерин көрген. Мынчап кээрге дыка хөй боттуг ажылдарны шиитпирлээрингe фестиваль ажыктыг болган. Фестиваль дээрге чүгле ойнап-хөглеп байырлаары эвес-ле болгай. Республиканың культура амыдыралында база бир улуг болуушкунуун төвү Дус-Даг болганы таварылга эвес.

Успа-Хөл чалгывышаан, улус-чон ырлажып, Дус-Даггa дужарыынче далашпышаан.

Владимир СЕРЕН-ООЛ
«Шынның» корреспондентизи, фестивальдың жюри кежигүнү.

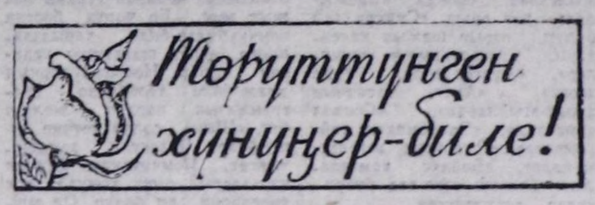

Бистиң хүндүлүг кыргаачавыс **Сотпа Баалыкпайович КҮЖҮГЕТ** июнь айда 90 харлаар. Ол бүгү назынында улус-чонунга хүндүткелдиг ажылдан, чурттаа чоруур. Оон үре-түңнелдиг ажылижин чурт бедин-биле үнелеп, хөй саныг орден-хавыяалар-биле шаңнаан.

Хүндүлүг кыргаачавыс бо хүнүнде Бай-Тайга районнуң Кара-Хөл суурда хөй саныг ажы-төлүүнүң аразында адакбышкаа ам-даа чиик, чонунга ак сеткилдиг бараан бооп, ачы-буян номчулгазын кылып, кижилериниң хей-аъдын өрү көдүрүп чоруур.

Хүндүлүг кырган-ачавыс! Ам-даа бистиң аравыска үр-ле чурттаа, чонга ачы-буянныг дариналарың номчуп, солун тоолдарыңны ыдып берип чоруурунну сеткил ханызыдан күзеп тур бис.

Кара-Хөлде, Тээлиде, Кызылда, Самагалдайда хөй ажы-төлүүнүң мурнундан байыр чедиргеннер: Хеймер **уруунуң оолдары: Чыргал-оол, Аңгыр-оол, Субудай, Субуян; кенээттери — Марина, Ирина, уруглары: Урана, Азиана, Алдынай, күдээзи Чечен.**

◆ ◆ ◆

Бистин ынак аваавыс Тизенма Норбусвна МААДЫ июнь 9-та 50 харлаар. Эртим аваавыс Каа-Хем районнуң Бүрен-Хем суурда чурттаа, ажылдап турар кижи. Ынчангаш аваавыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр байыр чедирип, улуг аас-кежиин, кан дег кадыкшылды болгаш улам-на узун назылаарын сеткилиистиң хаваызындан күзеп турар бис.

Хүндүткел-биле уругларының ачазы Маадыр-оол Владимирович, уруглары: Александр, Люба, Айлана, Ира, Айдар, Айна, кеин Галина, оглунуң уруу Шеңне.

◆ ◆ ◆

Владимир Михайлович ЧЫЛЫГ-ООЛ дүүн июнь 8-те, 50 харлаан. Ол амгы үеде республиканың үндүрүг инспекциязының килдизинде ажылдап турар.

Хүндүлүг Владимир Михайлович, бистер силериниң чаңгыс класс-чылары.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

1993-1994 өөредилге чылдарында дараазында салбырларга сургуулдар хүлээп алырын чарлап тур:

— коммерсия-товароведение салбыры — коммерсия ажылчорудулгазын организастаары болгаш товароведение мергежили;

— учёт болгаш саң-хөө салбыры — бухгалтер учёду болгаш саң-хөө мергежили;

— садыг салбыры — ийиги чергениң садыгжызы мергежил;

— кулинария салбыры — 3-кү чергениң повары мергежил;

— хлеб быжырар болгаш кондитер будүүрүлгезинге — 3-кү чергениң быжырыкчызы болгаш 3-кү чергениң кондитери мергежил.

Ол специалистерни белеткээр өөредилгениң хуусаазы — 2 чыл, хереглекчилер кооперациязының массалыг профессиязының ажылдакчыларын белеткээриниң хуусаазы — 1 чыл.

Техникум-училищениң директорунуң адынга киирер билдириишкинге кожар үүлдер:

ортумак билиг дугайында документ (боду), хереглекчилер ниитилелдериниң чоруткан бижии, 3х4 см. хемчээлдиг фоточурук, 086/V майыктың эмчи шынзылгазы, паспорту болгаш шериг биледин боду көргүзер.

Хүлээп алышкын комиссиязы июль 1-ден 31-ге чедир ажылдаар. Киреринiң шылгалдалары июль 20-ден 31-ге чедир болур, августун 1-ден 5-ке чедир киир санаар.

Хереглекчилер ниитилелдериниң чоруткан бижии-биле өөрүнип кирген сургуулдарга стипендия бээр болгаш чурттаар черии чок кижилерге — общежитие чөпшээрээр.

Техникум-училище сургуулдарны немештир төлевирлиг кылдыр чыып турар. Өөрениириниң хөлезизи чылда-ла 80 мун рубль.

Коммерсия-товароведение болгаш учёт-саң-хөө салбырларына киирер кижилер математикага (аас-биле), орус дыл болгаш литературага (чогаадыг болгаш үндезин чурттакчылар диктант) шылгалда дужаар.

Садыг, кулинария салбырларына, хлеб быжырар болгаш кондитер будүүрүлге салбырларга киреррлер-биле тус-тузунда беседа кылыр.

УЧИЛИЩЕНИҢ АДРЕЗИ: Кызыл хоорайның Щетинкин-Кравченко кудумчузунда № 41 бажың, телефон №№ 2-36-54 болгаш 2-55-07.

ДИРЕКЦИЯ.

Валентина Кызыл-оловна Монгуштуң адынга 1977 чылда Кызылдың № 2 школазының тывысканы № 106532 бышкан билиг аттестадының читкинин барымдаалаваш, ону күш чок болган деп саналар.

◆ ◆ ◆

Май-оол Чульдумович Хуракайның адынга 1992 чылдың март айның 31-де Тыва Республиканың профтехөөредилге эргелелиинiң Өөредилге-будүүрүлге каттыжышкынының тывысканы АВС категорияның АГЕ сериялыг № 292277 чолаачы шынзылгазының читкинин барымдаалаваш, ону күш чок кылдыр саналар.

◆ ◆ ◆

Тыва Республиканың Кадык камгалал министерствозу административтиг бажыңның тудуун кылып ажылдаар тудугжулар бригадазын чалап турар.

Министерстволуң адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 10. Телефон № 3-58-55.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ачавыс, акыыс, дунмавыс Борис Николаевич **ДАПЫЙ-ООЛДУ** сөөлгү орукче үдээриинге киржип, биске дузаны чедирип, ажыгшужүүвүстү денге үлешкен чонувуска, эш-өөрүвүске, дөргүл-төрелдериниске болгаш О. Шыиаанын участок эмнелгезиниң, уруглар садының коллективтериниге четтиргениви «Шын» солунну дамчыштыр илереттивис.

Дапый-оолдарның өг-бүлези, төрелдери.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505».

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИ болгаш ЧАЗАА, «ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), М. М. Саая (харысалгалыг секретарь), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер— 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары—3-33-91, 3-34-17; харысалгалыг секретарь—3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар—3-34-19; — 3-34-98; улетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, чаус өөредилгези болгаш чогаал—3-39-15; 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-38-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа—3-39-03; корректорлар—3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлаалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлаалганын. медээлерни костуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бурутеттинген.

Бурутеттинген дугаары — Т-00007.

Солунда парлаттынган материалдарының авторларының бодаалары редакцияның туружу-биле аттушпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлаалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаалга амазы. Тиражы 25.146. Индекс 54240.

Чагыг № 105.